

**ԸՆԿ. ՀՐԱՅՐ ՄԱՐՈՒԽԵԱՆԻ
ԾՆՆԳԵԱՆ 90-ԱՄԵԱԿ
ԵՒ ՄԱՂՈՒԱՆ 20-ԱՄԵԱԿ**

ՄԵՐ ԽՕՍՔԸ

Կան անհատներ, որոնք իրենց կեանքով, գործով ու վաստակով խոր դրոշմ կը ձգեն հայոց պատմութեան մէջ ընդհանրապէս, իսկ Դաշնակցութեան պատմութեան մէջ յատկապէս:

Կան անհատներ, որոնք տիրական ներկայութիւն կ'ըլլան, ազդու դերակատարութիւն կ'ունենան ո՛չ միայն իրենց կենդանութեան, այլ նաեւ այս աշխարհէն առյաւէտ հեռացումէն ետք:

Կան անհատներ, որոնք իրենց անձնականը ամբողջովին կը զիջին հաւաքականին ի խնդիր եւ կեանք մը լրիւ կը նուիրեն ազգին ու հայրենիքին բարձրագոյն շահերուն՝ միշտ շեշտելով, որ ազգայինն է կարելորդ, Հայաստանն ու հայութիւնն են էականը, մնացեալը անցողակի են:

Շատ չեն մնան անհատներ, սակայն, բարեբախտաբար կան... Դաշնակցութիւնը հպարտ է, որ իր ղեկավարութեան մէջ ունի մնան անձնաւորութիւն մը՝ ընկեր Հրայր Մարութեանը:

20 տարի առաջ հայրենի հողը գրկեց եւ մեզմէ ֆիզիքապէս հեռացաւ հայութեան եւ

Հայաստանի ամբողջական ազատագրութեան դատին իր գերագոյնը զոհաբերելու ուխտին հաւատարմագրուած «անկեղծ գինուոր»-ը, հայ քաղաքական միտքին առջեւ ուղի հարթող, պայքար կազմակերպող եւ ո՛չ միայն Դաշնակցութեան, այլ նաեւ պահանջատէր հայութեան հաւաքական կամքը կռանող վեհ նուիրեալը՝ բոլորին կողմէ յարգուած, սիրուած ու արժեւորուած ընկեր Հրայրը:

Շատ գրուած է ու տակաւին պիտի գրուի Հրայր Մարութեանի մասին, պիտի գրուի՝ իբրեւ Դաշնակցութեան պատմութեան կարեւոր էջերու տեղեկագրութիւն, նաեւ՝ պատգամ յառաջիկայ սերունդներուն, անոր խօսքերը պիտի հնչեն՝ իբրեւ կտակ ու կոչ, անոր յիշատակը պիտի յարգուի, որովհետեւ Դաշնակցութիւնն ու դաշնակցականը կը գիտակցին, որ արժէքները կը մնան արժէք, իսկ զանոնք իրենց բարձրութեան վրայ պահելն ու պահպանելը՝ մարդկային ու կուսակցական սրբազան պարտականութիւն:

ՀՅԴ «ՀՐԱՅՐ ՄԱՐՈՒԽԵԱՆ» ԿՈՄԻՏԵ

ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ ԳԻԾԵՐ

Հրայր Մարուխեան ծնած է 9 դեկտեմբեր 1928-ին, Իրանի Քերմանշահ քաղաքը: Ան աւարտած է Իրանի պետական համալսարանի ճարտարագիտութեան բաժինը՝ մեքենագիտական բնագաւառէն:

1958-ին ամուսնացած է Անահիտ Սարգսեանին հետ, եւ ունեցած են չորս զաւակներ՝ Դերենիկ, Վահէ, Ալենուշ եւ Շաղիկ:

ՀՅԴ շարքերուն միացած է Թեհրանի մէջ: Նախ անդամակցած է Պատանեկան միութեան եւ ապա անցած է կուսակցական շարքեր: Կուսակցական իր գործունէութենէն անկախ, եղած է Թեհրանի «Արարատ» Մարզական միութեան հիմնադիրներէն եւ վարած է միութեան նախագահի պաշտօնը:

1963-ին մասնակցած է ՀՅԴ 18-րդ Ընդհանուր ժողովին, իբրեւ Հիասյային Իրանի Կեդրոնական կոմիտեի ներկայացուցիչ: Այս ժողովը յատկանշական էր Դաշնակցութեան վերին ղեկավարութեան մէջ իր բերելիք սերնդափոխութեամբ: Այսպէս, այդ շարժման իբրեւ արդիւնք, ընկ. Հրայր Մարութեան կ'ընտրուի ՀՅԴ Բիւրոյի անդամ:

1964-ին ընտանեօք կը փոխադրուի Լիբանան, ուր կը գտնուէր Բիւրոյի նստավայրը: 1967-ին կը վերընտրուի Բիւրոյի անդամ: Ապրիլ 1972-ին, Բիւրոյի ներկայացուցիչ Ատուր Գապաքեանի մահէն ետք, կը ստանձնէ Բիւրոյի ներկայացուցիչի պարտականութիւնը:

Իր քաղաքական կեանքի այս հանգրիւանին մասնակիցը ու ղեկավարողը կը հանդիսանայ Դաշնակցութեան, եւ ըստ այնմ՝ Սփիւռքի քաղաքական ինքնակազմակերպման ու յեղափոխականացման աշխատանքներուն:

1972-ի դեկտեմբերին կայացած 20-րդ Ընդհանուր ժողովին կ'ընտրուի Բիւրոյի ներկայացուցիչ: Սոյն պաշտօնը ձեռնհասօրէն կը վարէ յաջորդող ամէլի քան քսան տարիներուն ընթացքին:

Լիբանանի քաղաքացիական պատերազմի բերումով եւ Բիւրոյի որոշումով, 1975-ի վերջերը Հրայր Մարութեան կը փոխադրուի Աթէնք, Յունաստան, ուրկէ Լիբանանի Կեդրոնական գրասենեակի ծամբով կը վարէ Դաշնակցութեան գործունէութիւնը: 1985-ին Աթէնք կը փոխադրուի նաեւ Բիւրոյի Կեդրոնական գրասենեակը:

1988-ին ՀՅԴ 24-րդ Ընդհ. ժողովը, Արցախեան Շարժման վաղորդայնին, Դաշնակցութեան գործունէութեան հիմնական ուղղութիւնը կը համարէ «Դեպի Երկիր» նշանաբանը, եւ ընկ. Մարութեան անձամբ կը ղեկավարէ Դաշնակցութեան վերածնունդի կազմակերպական աշխատանքները Հայաստանի մէջ:

Հրայր Մարութեան կը դառնայ մնայուն ներկայութիւն Հայաստանի քաղաքական թատերաբեմին վրայ, իսկ Դաշնակցութիւնը կը վերածուի վերանկախացած Հայաստանի կազմակերպականօրէն ամենէն կուռ, քաղաքականօրէն ամենէն գործունէայ եւ ազատագրական շարժման հասկացողութեամբ ամենէն մարտունակ կազմակերպութեան:

Յունիս 29, 1992-ին, Հայաստանի նախագահի իր իրաունքները չարաշահելով՝ Լեւոն Տէր Պետրոսեան պատկերասփիռի տխրահռչակ ելոյթով մը, ընկ. Հրայր Մարութեանը Հայաստանի հանրապետութենէն արտաքսելու որոշումը կը յայտարարէ:

Հայ ժողովուրդին համար ծակատագրական այդ օրերուն, երբ ազրպէյճանցի հրոսակներ սկսած էին գրաւել Շահումեանն ու Մարտակերտը, ընկ. Հրայր Մարութեան կ'որոշէ հեռանալ երկրէն՝ առաջը առնելով ներհայկական հաւանական զինեալ բախումներուն, որոնք իբրեւ թակարդ կը լարուէին հակահայ ուժերուն կողմէ:

Յաջորդ երկու տարիներուն ընկ. Հրայր Մարութեան քաղաքական գետնի վրայ կը դեկավարէ Լեւոն Տէր Պետրոսեանի հայավրնաս քաղաքականութեան դէմ ուղղուած Դաշնակցութեան անդուլ պայքարը:

5

Յուլիս 17, 1994-ին, չարաբաստիկ օր մը ծովեզերքը լողացած ընթացքին, Հրայր Մարութեան կ'ունենայ ուղեղային արինահոսութիւն մը եւ կը մտնէ քոմայի մէջ: Այսպէս կայծակնային կերպով վերջ կը գտնէ ընկ. Հրայր Մարութեանի գործունէութիւնը՝ մեծ կորուստ պատճառելով Դաշնակցութեան եւ հայ քաղաքական միտքին:

Հրայր Մարութեանի անդամալուծութենէն ետք Լեւոն Տէր Պետրոսեանի հակադաշնակցական մոլուցքը կը շարունակուի, եւ դեկտեմբեր 1994-ին կ'արգիլուի Դաշնակցութեան գործունէութիւնը Հայաստանի մէջ:

Յաջորդ չորս տարիներուն, քաղաքական դէպքերուն ընթացքը կու գայ փաստելու, որ Հրայր Մարութեանի ղեկավարութեամբ Դաշնակցութեան բռնած ուղին ճիշդ էր: Ի վերջոյ հայրենաքնակ ժողովորդի բողոքի ու քաղաքական ընդվզումի լայն ալիքի ձնշման տակ, քաղաքական բեմէն կը հեռանայ Լեւոն Տէր Պետրոսեան եւ նորընտիր նախագահ Ռուպերթ Քոչարեան կը վերահաստատէ Դաշնակցութեան գործունէութիւնը Հայաստանի մէջ: Աւնդ, Հրայր Մարութեան քոմայի մէջ ըլլալով՝ զգայա-

զուրկ էր. ան չկրցաւ ականատեսը հանդիսանալ իր քաղաքական ուղիի յաղթանակին:

Դեկտեմբեր 21, 1998-ին ընկ. Հրայր Մարութեան կ'արձակէ իր վերջին շունչը, մայր հայրենիքէն հեռու՝ Աթէնքի մէջ: Դեկտեմբեր 24-ին իր անշնչացած մարմինը կը փոխադրուի Երեւան:

Դեկտեմբեր 26-ին, Երեւանի սենեկային երաժշտութեան տան մէջ Հրայր Մարութեանին հրաժեշտ տալու կու գան Հայաստանի քաղաքական աագանին, մտատրականութեան ներկայացուցիչները, կուսակցական իր զինակից ընկերները եւ բազմա-հազար ժողովուրդ:

Ժողովրդային յարգանքի արարողութենէն ետք, Հրայր Մարութեան կը թաղուի Երեւանի Թոխմախ գերեզմանատան քաղաքային պանթեոնին մէջ, ոչ շատ հեռու Հայաստանի անկախութեան հիմնադիրներէն՝ Արամ Մանուկեանի գերեզմանէն:

Քաղուած՝
ՀՅԴ Բիւրոյի Պաշտօնաթերթ
«Դրօշակ»-էն

ԸՆԿ. ՀՐԱՅՐԻՆ. ՊԻՆԴ Է ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ

Յ. ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ

ՀՅ Դաշնակցության նորագոյն պատմության մեջ ընկ. Հրայր Մարութեան կը պատկանի այն փաղանգին, որ իրայատուկ դրոշմ եւ ուժականութեամբ յատկանշուած կշիռ տուած է ո՛չ միայն Դաշնակցության, այլ նաեւ Դաշնակցության ծամբով համայն հայ ժողովուրդին:

Իր ծննդեան 90-ամեակին եւ մահուան 20-ամեակին առիթով եղող արտայայտութիւնները ընկ. Հրայրի անձին փառաբանանքը չեն վստահաբար, այլ իր անձին ընդմէջէն մեր ժողովուրդի կեանքին հիմնական մէկ փուլին լուսարձակումն են, ու իբրեւ այդպիսին Դաշնակցության ծամբով անոր եւ իր գործակիցներուն ունեցած բացառիկ ներդրումը:

Արդարեւ, ԺԸ. Ընդհանուր ժողովով երի-

տասարդ տարիքին ՀՅԴ Բիւրոյի անդամ ընտրուելով ու անելի ուշ Բիւրոյի ներկայացուցիչի պատասխանատուութիւն ստանձնելով, մինչեւ այն դժբախտ պատահարը, որ պատճառ դարձաւ մեծ կորուստին, Հրայր Մարութեան եղաւ ՀՅ Դաշնակցության այն մղիչ ուժը, որուն միջոցով վերարժեւորուեցան, վերակենդանացան ու վերընձիւղուեցան տարբեր ժամանակներու ընթացքին, տարբեր պայմաններու եւ տարբեր իրադրութիւններու իբրեւ հետեւանք ընթարմացած կարգ մը գաղափարներ, սկզբունքներ, մօտեցումներ, ըմբռնումներ եւ աշխատանքներ:

Հաւաքական գործի բացառիկ հաւատացողն էր Հրայր Մարութեան: Իր գործակիցներէն Սարգիս Զէյթեան, Հրաչ Տասնա-

Հրայր Մարուխեան, յուլիս 1987

պետեան, Բարգէն Փափազեան, Սագո Սարգիսեան եւ վստահաբար մեզմէ հեռացած ու տակաւին մեզի հետ եղող ընկերներ մաս կազմեցին այդ հաւաքական գործին՝ հաւաքական ղեկավարութեան պատասխանատուութեանց համապատասխան բաժանումով ու դերակատարութեամբ: Հաւաքական աշխատանքը առաջնորդելու, նուաճումները բոլորին սեփականութիւնը

դարձնելու, իսկ բացթողումներու պատասխանատուութիւնը անձնապէս կրելու քաջութիւնը ղեկավարելու արուեստն է: Ու այդպէս էր Հրայր Մարուխեանը իբրեւ պատասխանատու ընկեր, ու այդպէս էր երիտասարդ սերունդը դաստիարակելու գործընթացը:

ՀՅ Դաշնակցութիւնը միշտ երիտասարդ պահելու, շարքերը երիտասարդացնելու,

հայրության երիտասարդ խալը աելիով հայկականացնելու, Հայաստանն ու Հայ դատը երիտասարդական շրջանակներու մօտ գերխնդիրի վերածելու ընդհանուր ժողովներու որոշումներն ու ընկերներու պահանջները, բայց մանաւանդ համահայկական կարիքները եղան տուեալ ժամանակի հիմնական հարցերէն, բայց մանաւանդ անոնց լուծման նախաձեռնութեամբ եւ գործնականացման ժամանակաշրջան: Եւ այս իմաստով ուսանողական միութեանց հզօրացումը, երիտասարդական միութեանց ստեղծումը, պատանեկան միութեանց վերաթարմացումը, ու միաժամանակ պատասխանատու դիրքերու վրայ երիտասարդ ընկերներու ընտրութիւնը կամ նշանակումը երիտասարդացման գաղափարը դուրս բերին կարգախօսային տրամաբանութենէն ու վերածուեցան իրականութեան՝ աշխատանքի նոր ու բազմապիսի հորիզոններ բանալով Դաշնակցութեան դիմաց:

Երիտասարդականացումը սակայն ինքն իր մէջ պակասատր ձգտում է եւ ինքնանպատակ, եթէ անոր չմիանայ զայն գաղափարական զրահատրումով ու կազմակերպական շրջագիծով օժտելու հրամայականը: Գաղափարականէ զուրկ երի-

տասարդութիւն մը պարզապէս երիտասարդներու ընթացիկ հաւաքականութիւն կը ներկայացնէ առանց նպատակի, առանց իտեալի, առանց թիրախի ու պատրաստ խումբ՝ իյնալու թակարդներու մէջ, խոտորելու ապագային ոլորտներու մէջ, անդիմագիծ ընկերութիւն ու իբրեւ այդպիսին զանազան քաղաքական, ընկերային թէ տնտեսական շրջանակներու կողմէ շահագործելի առարկայ:

Երիտասարդականացման գաղափարը ու Դաշնակցութեան գաղափարական արժեքները վերակենդանացնելու, Դաշնակցութիւնը մեր ժողովուրդին մէջ գաղափարական ուժի, հոսանքի եւ առաջնորդողի վերածելու կրնակալու ճիգին մէջ իր անվիճելի դերակատարութիւնը ունեցող Հրայր Մարութեան երբեք իրը չնկատեց այդ գործը, այլ զայն տուաւ հաւաքական ուժին:

Պաղ պատերազմի իբրեւ հետեանք, երբ Խորհրդային Հայաստանի թէ սփիւռքի տարբեր շրջաններու տեղական քաղաքական անցուդարձերը աստիճանաբար Դաշնակցութեան ընկերվարական դիմագիծը տժգունութեան կ'առաջնորդէին, ՀՅ Դաշնակցութիւնը նախորդ դարու եօթանասունական թուականներէն սկսեալ ապրեցաւ քաղաքական աշխուժ բանավեճ ընկերա-

յին թե ժողովական մակարդակներու վրայ ու հասնելով 1981-ի Ընդհանուր ժողով, մեր ժողովուրդին ներկայացաւ վերամշակուած ու Դաշնակցութեան գաղափարական հիմնական սկզբունքներու վերյիշեցումով նոր ՀՅԴ Ծրագիրով:

Գաղափարական արժեքներու վերարժեւորումը միացաւ կազմակերպական ու քարոզչական վերաշխուժացման: Ու եղաւ այնպէս, որ Դաշնակցութիւնը հայութեան ու Հայ դատին ի սպաս դրաւ կուռ շարքերով կազմակերպութիւն մը՝ պաշտպանելով հայութիւնը հոն, ուր վտանգի ենթարկուեցաւ, հոն, ուր անոր ինքնութիւնը սպառնալիքի ենթարկուեցաւ եւ հոն, ուր հայ մարդու արժանապատուութիւնը վտանգուեցաւ: Միաժամանակ գաղափարական, քաղաքական, հայաստանեան, գաղութային թէ համահայկական խնդիրները, ինքնապահպանման ու կրթական, մշակութային հարցերը, թէ ապագգայնացման դէմ իր կեցածքները, համաժողովրդային սեփականութիւն դարձնելու անհրաժեշտութենէն մեկնած ու հեռանկարով, մամուլը, քարոզչութիւնը ստացան նոր ուժականութիւն, նոր ծաւալ ու վերածուեցան կարծիք, տեսակէտ ու կեցուածք ձեւաւորող ու յաճախ առաջնորդող իշխանութեան:

Հայ ժողովուրդի իրաւագրկումը, Թուրքիոյ եւ աշխարհի լռութիւնը՝ Ցեղասպանութեան շուրջ, եւ այս իմաստով մեր ժողովուրդին մօտ հաշտուողականութեան տրամադրութիւնները եթէ երբեք որոշ չափով տեղաշարժի զգացողութիւնը ապրեցան, իսկ Ցեղասպանութեան յիսնամեակով եւ այնուհետեւ ծաւալած Հայ դատի քաղաքական աշխատանքներով ու աշխարհով մէկ Հայ դատի յանձնախումբերու կազմութեամբ ու աշխատանքի հետապնդումով, այսուհանդերձ ՀՅԴ Ի. Ընդհանուր ժողովին Հայ դատի հետապնդման օրակարգով «Հայ ժողովուրդի յեղափոխական ասանդներուն վերադառնալու» որոշումն ու զայն ողջ հայութեան սեփականութիւնն ու մարտահրաւերը նկատելու գործընթացը եկաւ նոր թափ, նոր ուժեղութիւն, յեղափոխական հնչեղութիւն տալու արդարութիւն հաստատելու հայութեան պահանջին, որուն ծամբուն եղան քաղաքական բանտարկեալներ ու ինկան նահատակներ:

Հրայր Մարութեանն ու իր գործակիցները լաւագոյնս ըմբռնած էին մեր ժողովուրդին պահանջներն ու միջազգային նենգութիւնը եւ մեր դատը դարակներու մէջ պահելով Թուրքիան անպատիժ ձգելու իրողութիւնը: Հայապահպանումէն քաղաքա-

կանացում, քաղաքականացումեն յեղափոխականացում գաղափարական, քաղաքական ու կազմակերպական անցումը նոր ուժգնություն տուաւ համահայկական պայքարին, նոր հորիզոններ բացաւ այդ պայքարին դիմաց, նոր հաշուարկներ ստեղծեց Թուրքիոյ, անոր դաշնակիցներուն կամ առհասարակ լուռ մնացող ու իրենց լռութեամբ իսկ մեղսակից պետութիւններու կամ միջազգային հանրային կարծիքին մօտ:

Եւ Հայ յեղափոխական դաշնակցութիւնը դարձաւ թիրախ, հարուածներու ենթակայ, բարձրագոյն պատասխանատու դէմքերէն մինչեւ խոնարհ հերոսներ: Վախը, տկարութիւնը, ընկրկումը ո՛չ դաշնակցական ղեկավարութեան, եւ ոչ ալ Դաշնակցութեան շարքերուն մէջ տեղ ունէին:

ՀՅ Դաշնակցութիւնը համահայկական կազմակերպութիւն է անկասկած: Իր ծնունդէն այսօր, աշխարհատարած ներկայութեամբ, կազմակերպական միաւորներով թէ ընկերներով Դաշնակցութիւնը սակայն չի սահմանափակուիր ու իր գաղափարաբանութեամբ իսկ չի կրնար սահմանափակուիլ զուտ գաղութային, տեղայնական հարցերով: Նոյնիսկ տեղական հարցերու քննարկումը, դիմակալումը եւ անոնց համաձայն լուծումները ան կատարած է մեկ-

նելով ընդհանրական, համահայկական մտահոգութիւններէն: Այս իմաստով, համահայկական կառոյցներու յառաջացումը, տեղական կամ շրջանային միաւորներու համասփիւռքեան եւ ապա Հայաստանի անկախացումով աւելի համահայկական դարձնելը եղաւ եօթանասունական թուականներէն սկսած Դաշնակցութեան առաջադրանքը: Համազգայինը, ՀՍԸՄ-ը, Հայ օգնութեան միութիւնը, դաշնակցական երիտասարդական միութիւնը կամ Հայ դատի Կեդրոնական մարմինի եւ գրասենեակի ստեղծումը, Մամլոյ դիւանի յառաջացումը եղան այնպիսի նուաճումներ, որոնք ո՛չ միայն վերակենդանացուցին ու վերաորակաւորեցին կատարուող աշխատանքները, այլ նաեւ նոր թափ տուին, նոր ուղղութիւններ յառաջացուցին, նոր ներուժ սնուցեցին այս միաւորներուն, որոնց նպատակները բարձրացան տեղականէն ընդհանրականի, գաղութայինէն համահայկականի, եւ որոնցմէ միակ ու արժանի օգտուողը եղաւ Հայաստանն ու հայութիւնը:

Արցախի պռոթկումը եւ Հայաստանի անկախութիւնը նոր էջ բացին ՀՅԴ-ի համար: Նոր մարտահրաւեր, որուն առաւելագոյն արագութեամբ պատասխանեց ՀՅ Դաշնակցութիւնը: Առանց վարանումի, իր իսկ

գոյութեան իմաստը արժեւորելու լաւագոյն պահն էր, որուն համար Դաշնակցութիւնը իր ղեկավարութեամբ, պատասխանատու մարմիններով եւ շարքերով պարտէր ըլլալ ու եղաւ առաջին գիծի վրայ: Եղաւ Արցախ, եւ վերընծիւղուեցաւ Հայաստանի մէջ:

Ուրիշ բան չէր կրնար ընել Դաշնակցութիւնը:

Դաշնակցութիւնը Հայաստանի ու հայութեան համար էր ու այդպէս պիտի մնայ:

Ու կը բաւէ յիշել, լսել, դիտել, դարձեալ յիշել, լսել ու դիտել, եւ տեսաբար մտաբերել Հրայր Մարութեանը, երբ կ'ըսէր. «Դէպի Երկիր, դէպի Երկիր» ու վերյիշել իր դէմքը, երբ Չուարթնոց օդակայանին մէջ, Քա.Կէ. ՊԷ.-ի հսկողութեամբ կը բարձրանար օդանաւ՝ ենթարկուելով Լեւոն Տէր Պետրոսեանի Դաշնակցութեան՝ Ընդհանուր ժողովը խափանելու եւ զինք հայրենիքէն արտաքսելու կամայական որոշումին:

Պէտք է յիշել այդ պահը:

Երբ ընկ. Հրայր Մարութեան պաշտպանեց Հայաստանը, ենթարկուեցաւ արտաքսման որոշումին, յարգեց պետութիւնը, մերժեց ընդյատակ անցնիլ, մերժեց բախումներ յառաջացնել ու բարձրացաւ օդանաւ:

Անոր դէմքը, ցաւոտ ժպիտը կ'ըսէր. «Ես

կ'երթամ, Հայաստանը կը մնայ, Դաշնակցութիւնը կը մնայ: Ուրիշներ ալ կ'երթան, բայց ես կը վերադառնամ»:

Հայաստանի պաշտամունքը իր հոգիին մէջ կրող Հրայր Մարութեան Հայաստանի ու հայութեան համար աշխատեցաւ իր ողջ կեանքին ընթացքին:

Չխօսեցաւ, այլ գործեց:

Հաւատքով, կամքով, դուխով, խելակորոյս ինքնամոռացութեամբ, ինքնագոհութեամբ:

Իրեն հետ, իր շունչով վարակեց շրջապատը, իր գործակիցներով միասնաբար վառ պահեց կրակը եւ Դաշնակցութիւնը պահեց ամուր, պի՛նդ, հայաստանապաշտ ու հայապաշտ:

Հրայր Մարութեան ՀՅ Դաշնակցութեան անժամանցելի ու անզուգական դէմքերէն մէկն է անկասկած:

Կամք էր, շունչ էր, ոգի էր:

Պայքար էր իր ետեւում:

Յեղափոխութիւն էր ինքնին:

Իր մահուան քսանամեակին մեր միակ խոստումը՝

Պի՛նդ ենք, ընկ. Հրայր:

Պի՛նդ է Դաշնակցութիւնը:

Պիտի մնայ Դաշնակցութիւնը, այնքան ատեն որ կը մնայ Հայաստանը:

ՂԵԿԱՎԱՐԸ

ԽԱԺԱԿ ՏԵՐ ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ

Հրայր Մարութեանը դաշնակցական ղեկավարի կերպարն էր, կատարելատիպը:

Նրանք, որոնք մօտկից ծանօթ են Հրայր Մարութեանին, կը հաստատեն, որ նա պաշտամունքի աստիճան սեր էր տածում իր հայրենիքի՝ Հայաստանի եւ իր ազգի՝ հայ ժողովրդի նկատմամբ: Յաճախ նկատում էիր, որ թէեւ հոգու խորքում խստօրէն դառնացած է եւ ցաւ է ապրում սեփական ժողովրդի մի ինչ-որ թերութեան, մի ինչ-որ բացթողման, բացասական մի ինչ-որ երեւոյթի դրսեւորման պատճառով, բայց չէր ընդունում, որ, կարող է պատահել, այդպիսի թերութիւններն ու բացասական եղեւոյթները մաս կազմեն նրա ազգային նկարագրին, ուստի այդպիսի երեւոյթներում փնտռում էր հայ ժողովրդին խորթ, դրսեւ

եւ օտար ազդեցութիւններ:

Նրա համար այն ամենը, ինչ հայկական էր, պատկանում էր հայ ժողովրդին, լաւ էր, որովհետեւ որպէս պատմութեան թելադրանք՝ հենց այդպէս պիտի լինէր:

Հրայր Մարութեանն ընդունելով համաշխարհային քաղաքակրթութեան նուաճումները եւ առատօրէն օգտուելով նրա ընձեռած բարիքներից՝ գերազանցապէս ապրում էր հայկական մշակոյթի ներշնչանքով: Մտերմիկ գրոյցների ժամանակ յաճախ էր անդրադառնում հայրենասիրութեան, ազգային մշակոյթի եւ դաշնակցականութեան փոխ-կապակցութեան հարցին:

Երբ մտազբաղ էր, մրմնջում էր հայկական որեւէ երգ: Այդպիսի պահերին յաճախ

նրա շրթունքներին էր «Ջանի ման, խանի ման, տուն եմ շինել գետի բերան» սկզբնատողով երգը: Խիստ նախանձախնդիր էր հայոց լեզուի նկատմամբ եւ շարունակ աշխատում էր կատարելագործել իր լեզուական մշակոյթը: Չարմանալի էր, բայց՝ իրաւ, իր աշխատասենեակում, գրասեղանի վրայ միշտ բաց վիճակով դրուած էր հայոց լեզուի քերականութեան մի գիրք, որը կարդում էր, երբ ժամանակ էր ունենում: Կարդում էր եւ իր կուռ տրամաբանութեամբ վերլուծում ընդունուած սահմանումները, գտնում նրանցում հակասութիւններ ու անտրամաբանական դրոյթներ եւ դրանց մասին վեճի մեջ մտնում մասնագետների հետ՝ յաճախ դժուարութեան մատնելով նրանց: Այդուհանդերձ, իր բոլոր տեսակի գրուածքների ու յօդուածների լեզուական

հարցերի կապակցութեամբ խորհրդակցում էր հայոց լեզուի մասնագետների հետ եւ թոյլ տալիս, որ սրբագրեն իր գրածը:

Այնպէս, ինչպէս յատուկ է ամէն մի ղեկավարի, Հր. Մարութեանի համոզումներն ու սկզբունք-

ները վարակիչ էին իր գաղափարակիցների եւ համակիրների շրջանակում:

Որքան վարակիչ էր նրա անշահախընդիր ու անսակարկ հայրենասիրութիւնը, այնքան առաւել վարակիչ էր նրա անհաշտ ու անտեղիտալի գաղափարականութիւնն ու կուռ եւ անյեղլի հաւատքը հայ ժողովրդի պայծառ ապագայի նկատմամբ:

Հր. Մարութեան իրական ղեկավար էր: Նրա համար ՀՅ Դաշնակցութեան նպատակներն ու գաղափարները բացարձակ ու անառարկելի ճշմարտութիւններ էին, որոնց իրագործանը անմնացորդ նուիրած էր մեծ ղեկավարը:

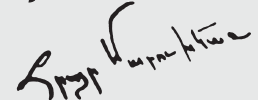
Ընկերվարութեան հաստատումը մարդկային արդարութեան միակ գրաւականն էր նկատում նա:

Նրա այդ գաղափարականությունն ու կեցուածքը ընդունելություն էին գտնում դաշնակցական երիտասարդութեան լայն խաւերում, մեծացնում էին նրա հմայքը եւ նրան դարձնում գաղափարապաշտ երիտասարդութեան կուռքը:

Չարմանալի չէր, որ նա իր այսպիսի գործունեութեան համար չէր կանչում պատասխանատուութեան, երբ ուրիշներ նոյնպիսի գործունեութեան համար կարող էին խստագոյնս պատժուել: Չարմանալի չէր, որովհետեւ նա շատ լաւ գիտէր «Կազմակերպական կանոնները», Դաշնակցութեան գրաւոր ու անգիր օրէնքները, ամանդութիւններն ու պատմութիւնը, ամենատարբեր հարցերի լուծման նախընթացները: Կանոնագրի իմացութիւնը նրան դարձնում էր անխոցելի եւ թոյլ էր տալիս, որ օրէնքի սահմաններում գործէր ազատօրէն եւ տիրոջ իրաւունքով:

Նա կատարելապէս ծանօթ էր Դաշնակցութեան կառոյցի բոլոր օղակներին ու միաւորներին, գիտէր նրանցից իւրաքանչիւրի թերութիւններն ու առաւելութիւնները, ծանօթ էին նրան կազմակերպութեան խոցելի ու անխոցելի տեղերը, ուժի աղբիւրներն ու թուլութեան պատճառները: Եւ ամենակարեւորը՝ նա լաւապէս ծանաչում

*Որքան անելի լաւ աշխատինք,
ինչքան անելի միասնական տրամադրութիւններով աշխատինք,
ինչքան անելի հեռու մնանք փառասիրութիւններէն ու ժողովուրդի
յաղթանակները անձերու կապելու սխալ կեցուածքէն՝ այնքան
անելի արագ ժողովուրդը կրնայ
հասնիլ իր անկախութեան:*

եր կուսակցական գործիչներին եւ վերին մարմինների անդամներին, գիտէր իւրաքանչիւրի կարողութիւնները: Գիտելիքներ, որոնք թոյլ էին տալիս նրան ճիշդ կողմնորոշուելու: Գիտելիքներ, որ պիտի ունենայ ամեն ղեկավար:

Նրա, իբրեւ ղեկավարի, մեծագոյն առաւելութիւնը այն էր, որ նա առանց հասակային, սեռային, դասային եւ այլ կարգի խտրականութիւնների՝ բաց էր բոլորի առջեւ: Թէեւ բազմազբաղ՝ ընդունում էր նրանց, երբ եւ որտեղ պատահէր, համբերութեամբ լսում էր նրանց ամենատարբեր տրտունջները, բողոքները, քննադատութիւնները, առաջարկները եւ ականջալուր

Եր լինում նրանց սրտբաց խոստովանութիւններին: Սակայն նա անհանդուրժող էր դառնում, երբ վիրաւորում էին մեր ազգային եւ կուսակցական սրբութիւնները:

Շատ էր հաւանում պայծառ միտք եւ նոր գաղափարներ ունեցող անձնաւորութիւններին: Թեկուզ եւ համաձայն չլինէր նրանց արտայայտած մտքերի հետ, ամենայն ուշադրութեամբ եւ մեծ համբերատարութեամբ լսում էր նրանց՝ ակնկալելով, որ նրանց մտքերը կարող են պարունակել մի որեւէ նորոյթ, որ կարող է նոր նպաստ մատուցել հայ ազգային-ազատագրական պայքարին, Հայ դատին եւ ՀՅ Դաշնակցութեան:

Մարդկանց հետ շփման հիմքում նա երբեք անհատական արժանապատուութեան հարց չէր դնում: Այնտեղ, որտեղ գործն էր պահանջում, նա ինքն էր շփում նախաձեռնում՝ չխորշելով ոչ ոքից:

Հր. Մարութեանը օժտուած էր ղեկավարի մի այլ շատ կարեւոր յատկութեամբ: Նրա բառարանում ընկճուածութիւն բառը գոյութիւն չունէր:

Պատասխանատուութեան գիտակցութիւնը սեփական ժողովրդի, կազմակերպութեան եւ գործընկերների նկատմամբ իրաքանչիւր իրաւ ղեկավարի, առաւել եւս քաղաքական ու կուսակցական ղեկավարի

համար էական յատկանիշ է, առանց որի՝ ոչ ոք չի կարող ղեկավարի դիրքեր զբաղեցնել:

Հր. Մարութեանի առած բոլոր քայլերում յստակ տեսանելի էր նրա պատասխանատուութեան գիտակցութիւնը՝ հայ ժողովրդի, ՀՅ Դաշնակցութեան եւ իր գաղափարակից ընկերների նկատմամբ:

Չեմ կարող մոռանալ նրա խօսքը Բիւրոյի նիստում, երբ քննում էր ղեկավար դիրքերում սերունդների հերթագայութեան հարցը: Նա այդտեղ, ի շարս այլ մտքերի, յայտարարեց, որ՝ «Եթէ չմտածենք այսօր մեր ապագայ ղեկավարութեան մասին, մեր սերունդը պատասխանատու կը մնայ եւ հայ ժողովրդի, եւ Դաշնակցութեան, եւ պատմութեան անողոք դատաստանի առջեւ»:

Նա ճիշդ էր գնահատում նոր, երիտասարդ ուժերի դերը մեր ազգային կեանքում եւ մեր ազգային-ազատագրական պայքարում: Առհասարակ նրա միտքը երիտասարդ էր, որով եւ շատ լաւ էր ընկալում երիտասարդութեանը, նրա պահանջները, նրա ակնկալիքները: Եւ փոխադարձաբար ինքն էլ լաւ էր հասկացում երիտասարդութեան կողմից, որն էւ լռելեան յանգում էր չգրուած դաշինքի՝ երիտասարդութեան եւ ղեկավարի միջեւ:

ՎԵՐՋԻՆ ՀԱՆԴԻՊՈՒՄԸ ԸՆԿԵՐ ՀՐԱՅՐ ՄԱՐՈՒԽԵԱՆԻ ՀԵՏ

ՍԵՂՕ ՊՈՅԱՃԵԱՆ

Քսանամեակն է ընկ. Հրայր Մարուխեանի մահուան: Սակայն չենք սգար մահը, այլ կ'ոգեկոչենք իր գործին վաստակը եւ կամքին յեղափոխականութիւնը:

Հաւաքական կեանքի մէջ կան ժամանակաշրջաններ, որոնք մարդը կը տաշեն, կը ձեւաւորեն ու համակերպիլ կը պարտադրեն: Բայց կայ մարդ, որ նոյնիսկ ամենէն դաժան ժամանակաշրջանը կը յղկէ, կը կոփէ ու կը սեփականացնէ, որպէսզի հաւաքականութիւնը տերը ըլլայ իր ճակատագրին ու լիագործէ իր ազգային առաքելութիւնը: Հրայր Մարուխեան ժամանակները հակակշռող, հաւաքական ճանապարհը լուսագծող եւ ազգային նաւը ակելոծ ջուրերէն խաղաղ ակեր առաջնորդող մարդն էր:

Այս մտորումներով խօսեցայ իրեն հետ մեր վերջին հանդիպումին, որ ունեցայ իր մահուընէ երկու տարի առաջ, երբ մահաքունի մէջ էր:

Աթենքի մէջ ՀՅԴ Բիւրոյի հետ Դաշնակցական մարմիններու խորհրդաժողովին էինք: Ժամանակները վատ էին մեր կուսակցութեան համար` յատկապէս հայրենիքի մէջ, ուր Լեւոն Տէր Պետրոսեան անունով պոլշեփկատիպ նախագահ մը լծուած էր կուրացած ու մոլեգին խաչակրութեան` Հայ յեղափոխական դաշնակցութեան դէմ: Մենք նման հալածանք եւ ատելութիւն շատ ենք տեսած, ըլլայ թուրքէն, ըլլայ Սովետէն: Գիտէինք ծիշդ ուղին գտնել, որպէսզի ազգն ու հայրենիքը մնան անվնաս: Այդ ոգին տիրական էր խորհրդա-

ժողովին: Նաեւ տիրական էր ոգին ընկ. Հրայրի: Ընկ. Հրայրի բացակայութեան ընկ. Հրաչ Տասնապետեան ճիշդ ուղղութիւնը կը ներշնչէր մեր բոլորին:

Խորհրդաժողովի երկրորդ օրը՝ դադարին, ընկ. Հրայրի անդրանիկ որդին՝ Դերենիկը մօտեցաւ ու ցած ձայնով յուշեց, «Մաման կ'ուզէ քեզ տեսնել:» Յնցիչ էր այս խնդրանքը, քանի որ գիտէի ինչ կը սպասէին ծի: Բան մը, որմէ կ'ուզէի խուսափիլ: Բայց ինչպէ՞ս կարելի էր մերժել տիկին Անահիտին: Նոյն երեկոյեան Դերենիկը զիս տարաւ իրենց բնակարանը:

Զրուցեցինք տիկին Անահիտին հետ: Դժուար էր զրոյցը: Քիչ անդին ընկ. Հրայրը մահաքունի մէջ էր, եւ այդ մասին չէինք խօսեր: Յանկարծ տիկին Անահիտ իր անուշ ձայնով ըսաւ. «Ընկերդ քեզ սպասում է ներքեւ, գիտեմ, որ, ինչպէս միշտ, զեկուցելիք եւ քննելիք հարցեր ունէք»: Զիս առաջնորդեց ընկ. Հրայրի սենեակը, ուր ան մահաքունի մէջ կը ննջէր: «Դեհ, հիմա խօսացէք, ըսելիքներ ունէք», ըսաւ տիկին Անահիտ եւ մեղմօրէն դուռը փակեց իր ետին:

Արցունքոտ աչքերով բարեւեցի, սկսայ խօսիլ: Հոն էր ընկերը, գիտէի, որ կը պահանջէր ըլլամ պինդ, ամուր: Ծուտով արցունքները անյայտացան: Զեկուցեցի

կատարուող աշխատանքներու մասին: Ապագային ընելիքներու մասին: Ինք մտիկ կ'ընէր: Եւ խօսեցայ իր մասին: Որքան կարօտել ենք իր ներկայութեան, իր յորդորներուն, իր ցուցմունքներուն: Լուռ էր ընկերը, բայց կը զգայի, թէ ինք ներկայ է, մեզի հետ է, մեր մէջքին է, եւ կը շարունակէ ըսել՝ «պինդ կացէք, շարունակէք սուրբ գործը»:

Այսպէս էր ընկ. Հրայրը: Զեր փոխուած: Մահաքունի մէջ իսկ կը պահանջէր ծառայել Հայ Դատին, Հայաստանին, ժողովուրդին, մանաւանդ Արցախին:

Կարելի չէր խուսափիլ ընկ. Հրայրի դիտական հեղինակութենէն: Կարելի չէր դիմադրել աշխատանք վարակող իր օրինակին: Կարելի չէր շրջանցել իր իմացական կարողութիւնը: Եւ տակաւին որքան ջերմ կը մնար ընկ. Հրայրի մտերմութիւնը, գօտեպնդող անհատականութիւնը, անզուգական գործը, խրախուսիչ խօսքը՝ նոյնիսկ մահաքունի մէջ:

Եւ կը շարունակէի իմ մտորումներս մեծ ընկերոջս հետ: Ազգային կացութիւնը այնպիսին է, որ մեր հայրենական կեանքի ալեկոծումները սկսած են ստանալ ձգնաժամային հանգամանք: Սփիւռքի գաղութները այնպիսին են, որ խարխափումները սկսած են արմատաւորուիլ ամենուրեք: Եւ

կը պնդէի, ազգը, հայրենիքը եւ գաղթօձախները կարիքը ունին իր արի առաջնորդութեան եւ յանդուգն ղեկավարութեան:

Դիւրին է գրուցել ընկ. Հրայրի հետ, բայց իսկապէս դժուար է խօսիլ իր մասին: Քանի որ ան կը մարմնատրէր սերնդափոխութեան այն նոր հանգրուանը, որուն կենսական կարիքը ունէր մեր ժողովուրդը, երբ հայ ազատագրական պայքարի սերունդի էջը փակուեցաւ Հայաստանի անկախ հանրապետութեան նուաճումով ու ապա անոր կորուստով:

Հակառակ այս դժուարութեան, ես կը շարունակէի խօսիլ, որովհետեւ կարելի չէր խուսափիլ ազգային ճշմարտութենէն: Քաղաքական անսահման հմտութեամբ, ղեկավարի անընկճելի կամքով, մտաւորականի բարձր յատկութեամբ եւ կազմակերպական անհատնում ընդունակութեամբ, ընկ. Հրայր Հ Յ Դաշնակցութեան յեղափոխական առաջնորդը եւ բոլորանուէր մարտիկն էր: Ան կը պատկանէր դաշնակցական այն բացառիկ սերունդին, որ 1963-ի ՀՅԴ 18-րդ Ընդհանուր ժողովին ընդմէջէն նախաձեռնեց մեր կուսակցութեան կազմակերպական արդիականացման, շարքերու վերաթարմացման եւ հայութեան իրատունքներու գործնական հետապնդ-

ման: Իր ներկայութեամբ, Դաշնակցութեան սփիւռքեան շրջանի աագ սերունդէն ջահը փոխանցուած էր նոր սերունդին, որուն բարձրագոյն ջահակիրն էր ընկ. Հրայրը:

Ընկ. Հրայր լուսագծեց մեր արդի քաղաքական շրջանի պահանջատիրական պայքարի ծանապարհը: Մղում տուաւ Հայ դատի ուժական հետապնդման գործին: Բիւրեղացուց մեր գաղափարական աշխարհահայեացքը եւ արդիականացուց կազմակերպական կառոյցն ու գործընթացը: Քաղաքականացուց ժողովրդային մտայնութիւնը եւ նախաձեռնեց մեր յեղափոխական աւանդներու վերագարթնումին: Ծեշտադրեց Հայաստանն ու սփիւռքը իրարմով ամբողջացնելու սկզբունքը: Պարզ՝ մղում տուաւ սփիւռքի քաղաքականացման եւ յեղափոխականացման, որպէսզի սփիւռքը վերադառնայ իր ազգային ճիշդ առաքելութեան:

Այդ բոլորի ամբողջական ամրագրումը կատարուեցաւ 1972-ի ՀՅԴ 20-րդ Ընդհանուր ժողովին, ուր իր տիրական ներկայութեամբ ընկ. Հրայր իր հեղինակատր դրոշմը դրաւ մեր հետագայ կազմակերպական ու քաղաքական գործունէութեան ուղիներուն վրայ: Հոն էր, որ բիւրեղացան կառուցային արդիականացման, ժողովուրդի

քաղաքականացման ու գործելակերպի յեղափոխականացման մեր նորագոյն ասանդները, որոնք այսօր անքակտելի նախադրեալները կը կազմեն դաշնակցական գործին:

Երբ ծլարձակեցաւ Արցախեան ազատագրական պայքարը, եւ քաղաքական նոր տեղաշարժեր յուսալի հորիզոններ պարզեցին հայութեան առջեւ, ընկ. Հրայր Եղաւ հիմնական կերտիչը ՀՅԴ 24-րդ Ընդհանուր ժողովի որդեգրած «Դէպի Երկիր» վարքագր-ծային սկզբունքին: Այնուհետեւ, ան համակ նուիրումով գործուղեց մեր բոլոր միջոցները, կարելիութիւնները եւ կարողութիւնները դէպի հայրենիք, դէպի Արցախեան ազատամարտ: Բոլորէն առաջ, կրկին իր անձին օրինակով, ընկ. Հրայր հաստատուեցաւ հայրենիք՝ հունաւորելու եւ ընդլայնելու համար մեր ազգային պայքարը:

Ան խոր զգացումներով եւ անխառն հպարտութեամբ դիմաւորեց Հայաստանի անկախութիւնը: Իր երազած անկախ հայրենիքը իրականացած էր: Իրեն համար ալ ժամանակը եկած էր վերադառնալու պապենական տուն՝ Երկիր, հոն շարունակելու սուրբ գործը՝ անկախութեան պահպանման, հայ պետութեան ամրապնդման, ժողովրդավար ու արդար կարգերու հաս-

տատման, հայ կեանքի բարգաւաճման, ինչպէս նաեւ հայրենական գրաւեալ հողերու ազատագրման:

Ընկ. Հրայրին հետ վերջին հանդիպումին այս բոլորին մասին խօսեցանք՝ մօտ երկու ժամ: Ապա հրաժեշտի պահին էր: Արցունքները չորցած էին: Կամքերը պրկուած էին: Իրականութեան պահին էր: Գործի ժամն էր: Ընկերոջ պատգամը պարզ էր՝ «շարունակեք մեր սուրբ գործը»: Եւ հրաժեշտը կատարուեցաւ այդ խոստումով:

Այսօր, երբ հայրենիքը, իր ղեկավարութեամբ, գաղափարական ուժացումի, արդարութեան անկումի եւ պահանջատիրական խորթացումի մէջ է, ընկ. Հրայրի Դաշնակցութիւնն է, որ ժամանակները հակակշռող, հաւաքական ձանապարհը լուսագծող եւ ազգային նաւը ալեկոծ ջուրերէն խաղաղ ափեր առաջնորդող մարդը պիտի նուիրէ Հայաստանին, Արցախին եւ սփիւռքին:

Այդ Դաշնակցական մարդը պիտի կրկնէ ընկ. Հրայրի կոչը. «Բոլորի՛ն, բոլորի՛ն, բոլորի՛ն, վերադառնալ հայրենիք, երթալ հայրենիք, մեռնիլ յանուն հայ ժողովուրդին՝ ապրեցնելու համար հայ ժողովուրդը»:

Դեկտեմբեր 20, 2018
Լոս Անձելըս

ՀՐԱՅՐ ՄԱՐՈՒԽԵԱՆԻ ԿԵԱՆՔԸ ԿԱԶՄԵՑ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

ՄԻՀՐԱՆ ՔԻՒՐՏՕՂԼԵԱՆ

Հրայր Մարուխեան իր անձին հմայքով, խօսքին ջերմութեամբ եւ մանաւանդ իր ծաւալած գործին տարողութեամբ եզակի եղաւ ընդհանուրին մէջ, անոր կեանքին պատմութիւնը միաժամանակ պատմութիւնը կազմեց իր անձնատրած կուսակցութեան, յատկապէս՝ վերջին տասը-տասնհինգ տարիներուն:

Բազմաձակատ պայքարի ռահվիրայ, քաղաքական յարաբերութիւններու եւ կազմակերպական աշխատանքի չոզնող ճամբորդ, որ ներկայ եղաւ ամենուրեք, ուրկէ որ հայ կեանքի ու Հայ դատի կանչը լսեց:

Կուսակցութեան հանդէպ իր հաւատքը շատ բարձր եղաւ իր շրջապատէն, նոյնիսկ՝ իր անձէն: Հաւատաց, որ կուսակցութիւնը կը պատկանի իրեն եւ ինք՝ կուսակ-

ցութեան: Եւ այդ հաւատքը իրեն համար կազմեց կեանքի ուղեցոյց, կամքի եւ ուժի անսպառ աղբիւր:

Համոզումով ընկերվարական ու գաղափարի մարտիկ՝ Հ. Մարուխեան յաջողեցաւ իր շուրջ խմբել գաղափարական սերունդ մը եւ զայն հմայել իր հաղորդականութեամբ ու վարակիչ խօսքով, եւ այդ սերունդին ներարկեց մարտական ոգի ու զոհաբերութեան յանձնառութիւն: Այդ սերունդը փարած մնաց իրեն եւ այսօր ալ երախտապարտ է իր յիշատակին: Նոյն սերունդն է ընդհանրապէս, որ ներկայիս կը ղեկավարէ կուսակցութիւնը՝ ի սփիւռս եւ ի Հայաստան: Սերունդ հասցնելը ղեկավարի մը թերեւս ամենէն նուիրական պարտականութիւնն է:

Շահեն Մեղրեան եւ Հրայր Մարուխեան,
Ֆրանսա, 1992

Հայոց ցեղասպանութիւնը միջազգային ծանաչում գտած ըլլալու իրողութեան մէջ անչափելի եղաւ Մարուխեան Հրայրի ներդրումը՝ մարտունակութիւն ներշնչող իր ոգիով, պետական դէմքերու հետ իր տեսակ-

ցութիւններով եւ իր քաջ կեցուածքներով: Իր սեփական կեանքին դէմ նիւթուած դատադրութիւններն ու սպառնալիքները ոչ մէկ ձեւով ազդեցին իր վրայ: Չընկրկեցաւ երբեք ու պայքարը շարունակեց, այնքան ատեն որ միջազգային իրադրութիւններն ու քաղաքական մթնոլորտը ձեռնտու եղան այդ պայքարին համար:

Ղարաբաղեան շարժումի առաջին օրերէն ՀՅԴ Ընդհանուր ժողովն ու Բիւրոն պատուիրակեցին ընկեր Հրայրը, որպէսզի կենսատրե «Դեպի Երկիր» կարգախօսը:

Սկզբնական շրջանի անորոշ ու տարտամ «Դեպի Երկիր» յղացքը շուտով լիցք ու իմաստ ստացաւ եւ իբրեւ բիւրեղացեալ գաղափար՝ հմայեց հոգիները եւ վեհապետեց մտքերու վրայ:

Ինքնապաշտպանութեան առաջին զենքերը հասան Ղարաբաղ, եւ Դաշնակցութիւնը վերընծիւղուեցաւ հայրենի աշխարհին մէջ:

Այս մեծ ու ազգակերտ գործին մէջ՝ շատեր, շատեր ունեցան իրենց արինի ու քրտինքի անչափելի բաժինը, բայց այդ գործին մէջ ընկեր Հրայրին ղեկավարման գործի բաժինը առանձնապէս յատկանշական եղաւ:

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻ ԵՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱԶԱՏԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՅԱՆԴՈՒԳՆ ԿԱՄՔԸ

Ն. ՊԵՐՊԵՐԵԱՆ

17 յուլիս 1994-ին ուղեղի մահացու հարած ստանալէ եւ ւաւելի քան 4 տարի մահաքունի մէջ անկենդան շնչելէ ետք, 21 դեկտեմբեր 1998-ին վախճանեցաւ, 24 դեկտեմբերին դագաղով Հայաստան տարուեցաւ, 26 դեկտեմբերին պաշտօնական շուքով յուղարկատրութեան արժանացաւ եւ իր պաշտած հայրենի հողին գիրկը վերջնական հանգիստը գտաւ բառին ամբողջական իմաստով ՄԵԾ ՀԱՅ մը՝ ԴԱՇ-ՆԱԿՅԱԿԱՆ-ի ծառագայթող դէմքով, որուն անունն էր Հրայր Մարութեան:

Ամէն բանէ առաջ եւ վեր՝ հայ ժողովուրդի եւ Հայաստանի ամբողջական ազատագրութեան դատին իր գերագոյնը գոհաբերելու ուխտին հաւատարմագրուած «Անկեղծ գիտութիւն»-ն է ընկեր Հրայր, որ գրեթէ կէս դար

ամբողջ, հայ քաղաքական մտքին առջեւ, դաշնակցականի իր յանդուգն կամքով ու աներեր հաւատքով հորիզոն բացաւ, ուղի հարթեց, պայքար կազմակերպեց եւ կռանեց հաւաքական կամքը ոչ միայն Դաշնակցութեան, այլեւ համայն պահանջատէր հայութեան, յատկապէս՝ երիտասարդութեան:

Իր ոգեղէն անսպառ եռանդին, գաղափարական ինքնահաւատարմութեան, մարտունակ նկարագրին եւ հայութեան հաւաքական ուժը կազմակերպականօրէն հզօրացնելու իր անվեհեր յանդգնութեան համար էր, որ Դաշնակցութիւնը ւաւելի քան 25 տարի ՀՅԴ Բիւրոյի ներկայացուցիչի բարձրագոյն պատասխանատուութեան արժանացուց Հրայր Մարութեանը, իսկ հայ ժողովուրդը ազգային ղեկավարի արժա-

նաւորութեամբ ընդունեց եւ վստահեցաւ տարաբախտ մեր ընկերոջ:

Հայրենի հայութիւնը գրկաբաց ընդունեց «տուն դարձ»-ը իր գաղափարապաշտ գաւակին եւ դաշնակցական ղեկավարի ոգեշնչող աւանդը պայծառակերպած նուիրեալներէն Հրայր Մարութեանի:

24 դեկտեմբեր 1998-ի երեկոյեան ուշ ժամերուն «Ձուարթնոց» օդակայանը եւ անկէ մինչեւ Երեւան երկարող ծամբան բարձրաձայն վկան դարձան հայոց ժամանակակից պատմութեան մեծագոյն անարդարութիւններէն ու անիրաւութիւններէն մէկը սրբագրելու մեր ժողովուրդին հաւաքական վճռակամութեան:

Հազարաւոր դաշնակցականներ եւ համակիրներ փութացած էին «Ձուարթնոց»՝ ազգի եւ հայրենիքի արժանաւոր նուիրեալը դիմաւորելու եւ իր յափտենական հանգիստին արժանացնելու համար: Այդպիսով Հրայր Մարութեանը արժանացնելով պայքարի դաշտին վրայ ինկած հերոսի «տուն դարձ»-ի փառքին՝ հայրենի հայութիւնը իր հատու պատասխանը տուաւ եւ փակեց ամօթալի էջը վերանկախացեալ Հայաստանի անդրանիկ նախագահին կողմէ 29 յունիս 1992-ին գործուած ազգային-քաղաքական սայթաքումին, ՀՅԴ Բիւրոյի ներկայացուցի-

չը՝ Հրայր Մարութեանը իր պաշտած հայրենիքէն վտարելու անարժան հրամանագրին:

Ընկեր Հրայր Մարութեանի գաղափարական դիմանկարի ուրուագծման դիտանկիւնէն, յատկապէս կարեւոր նշանակութիւն ունի անոր անձին եւ անոր սերնդակից ու պաշտօնակից ընկերներուն հաւաքական արժեւորումը՝ իբրեւ ՀՅԴ հաւաքական ղեկավարութեան մեծ ամանդին մարմնատրում տուած նուիրեալներու, որովհետեւ անոնք միասնաբար հանդիսացան տարագիր Դաշնակցութեան կեանքին մէջ սերընդափոխութիւն յառաջացնելու շարժումին ղեկավարները՝ հաւաքական մտածողութիւն զարգացնելով եւ հաւաքական ղեկավարութեամբ առաջնորդելով արդէն սփիւռքեան դիմագիծ առած ՀՅԴ կազմակերպութիւնը: Անոնց գաղափարական ներդրումին ու կազմակերպական ղեկավարման ոճին արգասիքը եղաւ ՀՅԴ Բիւրօ անուն դաշնակցական մարմինին բարոյական հեղինակութեան բարձրացումը:

Կը բաւէ բաղդատական վերլուծումը կատարել 70-ականներուն եւ 80-ականներուն անոնց արծարծած խնդիրներուն ու պաշտպանած դիրքորոշումներուն՝ անդրադառնալու համար, որ անոնք ձեռնարկած էին Հայաստանի ու հայութեան ազգային ազա-

տագրութեան դատին ի խնդիր գաղափարական վերանորոգման շարժումի մը՝ քսաներորդ դարավերջի առանձնայատուկ արժեչափերով եւ աշխարհընկալումով: Դարձած էին դրօշակիրները հրապարակային բանավեճի մը, ուր սեփական մօտեցումերու եւ մտածողութեան հիմնաւորումով ու պաշտպանութեամբ, երբեմն նաեւ՝ տարակարծութիւններու դրսեւորումով, գաղափարականօրէն թափ տուին Հայ դատի պայքարին քաղաքական ու կազմակերպական վերանորոգումին:

Գաղափարական վերանորոգման այդ կենսունակ շարժումին մէջ իր վճռորոշ տեղն ու առաջնորդող դերը ունի Հրայր Մարութեան, որուն մահուան 17-րդ տարեկիցը կ'ոգեկոչենք այս օրերուն:

Կը յիշենք եւ կը խոնարհինք անձին ու գործին առջեւ հայու եւ դաշնակցականի անձնուէր, այլեւ առինքնող մարմնատրումը հանդիսացող մեծն Հրայր Մարութեանի:

Եւ որքան տարիները թաւալին, այնքան կը պայծառանայ բաց ձակատը հայ ժողովուրդի ու Հայաստանի ամբողջական ազատագրութեան յանդուգն կամքին, որ Հրայր Մարութեան անունով իր անջնջելի դրոշմը դրաւ մեր ժողովուրդի եւ հայրենիքի կեանքին վրայ:

ՀՐԱՅՐ ՄԱՐՈՒԽԵԱՆ ԵՒ ԻՐ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

ԿԱՐՕ ԱՐՄԵՆԵԱՆ

...Ընկ. Հրայրի ժամանակը եղաւ շատ դժուարին, շատ բարդ եւ շատ ճակատագրական: Ան մտաւ պայքարի ասպարեզ, երբ մեր հաւաքական կեանքը կը գտնուէր վճռական որոշումներու եզրին: Ասիկա այն ժամանակն էր, երբ մենք, որպէս հաւաքականութիւն, պիտի որոշէինք մեր ուղղութիւնը: Սփիւռքը՝ սփիւռք, թէ՛ սփիւռքը՝ սկիզբ մեր նոր զարթօնքին: Հայը պիտի ընդունէր պատմութեան կողմէ տրուած մահավճիռը, թէ այդ վճիռը պիտի շարտէր պատմութեան երեսին:

Յեղափոխական այս ընտրութեան մէջ մեր կազմակերպութիւնը առաջնորդող հանդիսացաւ: Ասիկա եզակի ըմբոստութիւն մըն էր, որ ծաւալեցաւ երկրէ երկիր եւ որուն մէջ ներգրաւուեցան մեր գաղութային

կեանքի բոլոր երեսները: Այդ պայքարի բովին մէջ էր, որ կոփուեցաւ նոր սփիւռքը, որպէս քաղաքական գործօն, եւ ի վերջոյ վերածուեցաւ խարիսխի՝ մեր վերածնած պետականութեան համար:

Այդ դժուարին գործի ձեւաւորման մէջ մեծ եղաւ ներդրումը ընկ. Հրայրին: Յեղափոխական կուսակցութիւնը սփիւռքի բացառապէս անապահով հողին վրայ իմացաւորեց եւ կիրարկեց բացառապէս խիզախ մէկ նոր ռազմավարութիւն, որմէ ծնաւ աշխարհաքաղաքական այն միաւորը, որ այսօրուան նոր սփիւռքն է:

Ընկ. Հրայրի ժամանակը նաեւ սերնդափոխութեան դժուար ժամանակն էր սփիւռքի մէջ: Ընկ. Հրայր սփիւռքի մէջ ծնած ու հասակ առած առաջին դաշնակցական

*Բարգէն Փափազեան, Վաչիկ Ղարաբեկեան, Հրայր Մարուխեան,
Հրաչ Տասնապետեան եւ Հրաչ Աբրահամեան, 1978*

ընկերն էր, որ ստանձնեց ՀՅԴ Բիւրոյի ներկայացուցիչի դժուարին պատասխանատուութիւնը: Եւ ընկ. Հրայր մտաւ այդ պահանջկոտ դաշտէն ներս առանց վարանումի: Մեր կազմակերպութիւնը – եւ մեր ժողովնրդը – այդ դաշտին համար չունէր անցեալի փորձ. եւ չունէր ժամանակ. փորձն ու իրագործումը միաժամանակ պիտի կերտուէին: Եւ ճամբան կը պահանջէր մեծ իմաս-

տութիւն. մեծ խիզախութիւն. մեծ յարատուութիւն: Ընկ. Հրայր այդ ճամբէն քալեց անձնական անպատմելի զոհողութիւններ յանձն առնելով: Ան այդ գործին մէջ դրաւ իր բովանդակ ներուժը: Ան ամէն տեղ էր. մտքի ու գործի բոլոր ոլորտներուն մէջ՝ շարունակաբար բանալով նոր ուղի, պեղելով նոր գետին, նուաճելով նոր հանգրուան: Իր ներկայութիւնը վարակիչ էր ամէն կողմ. իր

լիազօրող ձայնը կը խորտակեր փակ դռները ամենուրեք. իր խարազանող կամքը թոյլ չէր տար, որ մարդիկ յոգնէին:

Իր կեանքին մեծ օրինակը պատգամ մըն է ինքնին, որ վարակիչ պէտք է դառնայ բոլոր յաջորդող սերունդներուն: Ընկ. Հրայր երբեք չէր տատամսեր պատասխանատուութեան առջեւ: Չվախնալ պատասխանատուութենէ. չվախնալ անկոխ գետիններէն. վերցնել ղեկը՝ երբ ավելո՞ծ են ժամանակները:

Այս մէկը կը ստանար նաեւ գաղափարական ձեւաւորում իր մտքին մէջ: Թոյլ չտալ, որ սփիւռքը դառնայ քաղքենի, ինքնանպատակ եւ տեղայնական հաշիւներով ապրող հաւաքականութիւն: Հայ դատի կռիւը հայրենիքի համար մղուող կռիւ մը պիտի ըլլար: Պէտք էր շարունակաբար ՀԱՅՐԵՆԱՑՆԵԼ այդ կռիւը: Պէտք էր զայն տանիլ ԵՐԿԻՐ:

Այսպէս է, որ մեր կազմակերպութիւնը մեր երկրի անկախութեան գործընթացը դիմաւորեց գործի նոր հրամայականներով: Այդ գործընթացը պիտի կրնար ամրա-

կայուիլ, եթէ մենք, ինքներս, յաջողապէս կարենայինք դիմագրաւել թշնամիին գրոհը: Արցախի ճակատներուն վրայ է, որ պիտի իսկապէս շահուէր մեր անկախութեան կռիւը եւ հետեւաբար հոն էր գործի առաջին ճակատը Դաշնակցութեան համար:

Այսօր դեռ շատ մօտն ենք կեցած իր վաստակին կարենալ արդարօրէն արժեւորելու համար տարողութիւնը իր գործին: Ան կը հաւատար, որ մեր երկիրը պիտի կարենար յաղթահարել իր կեանքը խոչընդոտող զրկանքները. կը հաւատար, որ Հայաստան պիտի կարենար դառնալ հզօր ուժ եւ հեղինակութիւն տարածաշրջանին մէջ. կը հաւատար, որ Հայաստան յարգանք պիտի ներշնչէր իր շրջապատին իր ռազմական ուժով, իր գիտական եւ տնտեսական հանձարով եւ մանաւանդ իր ոգեկան զօրութեամբ. իր ստեղագործական քանքարով:

Ինք լռեց այդ սրբազան գործի ամենէն թեժ պահուն:

Յունուար 30, 1999

ԸՆԿԵՐ ՀՐԱՅՐ ՄԱՐՈՒԽԵԱՆԻ ԿՏԱԿԻՆ ԱՅԺՄԵԱԿԱՆ ԹԵԼԱԴՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ (ՄԱՀՈՒՐՆ 20-ՐԴ ՏԱՐԵԼԻՑԻՆ ՀԵՏՔԵՐՈՎ)

ԺԱՆ ՀԱԼԼԱՃԵԱՆ

Ձեռնարկի մը աշխատանքներու յորձանուտին մէջ ալ աւելի ամրագրուեցան համոզումներս տարաբախտ մեր ընկերոջ՝ Հրայր Մարութեանի անմնացորդ ծառայութեան կարեւորութեան ու ազգային-կուսակցական կեանքին մէջ իր ունեցած առանցքային դերակատարութեան մասին: Ձեռնարկի յայտագիրին ընդմէջէն սոսկ մահւան 20-րդ տարելից յիշատակելու հարց չունեցանք մեր մտքին մէջ, յատու պատշաճի պարտք տալու համար չներկայացանք: Փնտռտուքը՝ կորսուած ինքնութեան մը ու գայն վայելած չըլլալու ափսոսանքը մեզ մղեցին ոչ շատ հեռու պատմութեան էջերուն մէջ որոնել մեր դիմակայած այժմու մարտահրաւերներուն պատասխանը: Այլ

հայրողիներու յիշատակարանը թերթատելով, հոն անթեղուած դէպքերու ու դրուագներու արտահանումով եւ անոնց պատշաճ ներկայացումով՝ ազգային, կուսակցական, կազմակերպական պատուանդանը աւելի հզօրացնելու ու տոկուն դարձնելու ազնիւ դիտաւորութիւնը մեր սեւեռակէտը դարձուցինք: Վերջապէս, փորձեցինք մեր շրջապատը ներշնչել եւ կրկին լիցքաւորել մօտիկ անցեալին ճառագայթող մեծ հայու դաշնակցական խոյանքով:

Ապա ներկայացումներուն ընդմէջէն ընդգծուած ձեռով տեսանք, թէ ինչպէ՛ն դաշնակցական հաւաքական ղեկավարութեան գործելաձը կը նուիրագործուի՝ հեռու պահելով ղեկավարման ձեւաչափը՝ եսակեղ-

րոնեն: Թե ինչպէս պատասխանատու ընկեր մը, մեկնած այդ հասկացողութենէն, կ'առաջնորդէ զանգուածները ու կը բոցավառէ խամրած հոգիները: Այսպէս, հաւաքական ղեկավարման եղանակին մէջ, չափով մը, ղեկավարի սեփական դրոշմը կը հունաւորէ որոշումի գործնականացումը: Խօսքին, արտայայտութեան ձեւին ու որոշումի գործնականացման ու աշխատանքի դասաւորումներուն կու տայ հատու երանգ: Անկասկած որոշումի հասնիլը պետք է համարուի համայնական քննութեան իրաւունք, զոր կը պատկանի համապատասխան մարմինին կամ ժողովին: Որոշումը գործադրելու ու զայն հանրային ընդունելի հանգամանքի վերածելու հրամայականը ազդեցիկ հնչեղութիւն ունենալու, աւելի հաղորդական ու անմիջական ըլլալու համար կ'երանգաւորուի ղեկավարին դրոշմով, սեփական ծաշակով ու ինքնատիպ վարքով եւ կը թափանցէ տուեալ շրջապատին կամ ընկերութեան մէջ այնպիսի ձեւով մը, որ իւրացուի մեծամասնութեան կողմէ ու բոլորին համար համոզում դառնայ: Այս բոլորը կը հրամցուին ըստ պահու թելադրականութեան, երբեմն խստաբարոյ, երբեմն մեղմ եղանակով՝ յագուրդ տալով հանրային սպասումներուն:

Նմանատիպ ղեկավարման արուեստին քաջածանօթ էր ընկ. Մարուխեանը ու իր բարձրորակ իմացականութեամբ զայն դարձուցած էր իր ուղենիշը:

Նենգ դասաւորումներով, երբ իր դաշնակցական «ես»-ը խոցուեցաւ, երբ փորձուեցաւ իրմէ խլել ծոցին մէջ ծնած, մատողաշ ու այնքան խնամքով փայփայած դեռատի պետականութեան կազմաւորման պերճանքը վայելելու պատեհութիւնը՝ «մեծ երագի» փաստարկը, բոլորին ուշադրութիւնը հրաւիրեց Հայաստանի պետականութեան վարկն ու հայրենիքին շահերը գերակշիռ համարելու հրամայականին վրայ: Այդ օրերուն, հակառակ ընկերական շարքերու մեծամասնութեան այն տեսակետներուն, որոնք կ'առաջադրէին հակազդող կարծի կեցուածք, «մարուխեանական» խոհականութիւնը վարակիչ հանգանակ դարձած՝ յաղթանակեց: Այսպիսով, նախագահական խնդրայարոյց հրամանագիրը, որ կը փորձէր ջրբաժան ստեղծել դաշնակցական ընտանիքին մէջ, վիժեցաւ՝ յանձինս դաշնակցական ընտանիքի արթնամտութեան եւ ընկեր Հրայրի ողջմտութեան: Վերջապէս, հայրենիքին խնայուեցաւ բարդ իրավիճակներ ապրելու ոչ նախանձելի կացութեան յառաջացումը, որ կրնար

վտանգել մատղաշ Հայաստանի կայունութիւնը՝ խոցելի դարձնելով անոր ազգային անվտանգութիւնը:

Միայն տիտանները կրնան նման հոգեվիճակներու յառաջացուցած ծնշուածութեամբ չկաղապարել իրենց որոշումները եւ սոսկ հակազդողի դիրքերէ չառաջնորդել հասարակութիւնը: Ընկեր Մարուխեանը կացութիւնները արագ ընկալելու եւ կուռ տրամաբանութեամբ արժեւորումներ կատարելու ունակութեամբ զրահապատուած՝ դաշնակցական ղեկավարի իրայատուկ վայելչութեամբ կ'արձագանգէր տուեալ հարցին ու համապատասխան լուսաւորելքեր կ'ուրուագծէր անել իրավիճակներէն ու փակուղիներէն դուրս գալու համար՝ միշտ դաշնակցական կողմնացոյցը աչքին առջեւ ունենալով:

Ան օրինակելի առաջատարը հանդիսացաւ՝ հայկական քաղաքական բոլոր ուժերուն ճիգերն ու նախաձեռնութիւնները համայնական մէկտեղումի մը հասցնելու, միշտ առաջադրեց լաւագոյնին վստահիլ հանրային գործն ու պաշտօնը՝ առանց հատուածական մօտեցումի, նոյնիսկ վեհանձնութիւնը ունենալով ձեռք երկարելու անոնց, որոնք ամէն առիթ կ'օգտագործէին երկարած այդ ձեռքը անձիտելու ու միաս-

նութեան տեսլականը վիժեցնելու:

Իր վարչական, մտաւորական ու քաղաքական գործիչի բարեմասնութիւնները կենսատու պահելով՝ զանոնք շաղախած էր դաշնակցականի յեղափոխական ասանդներով եւ մարտունակութեամբ, որոնք կը դրսեւորուէին իր գաղափարական խստաբարոյ անզիջողականութեամբ: Գալով քաղաքական արեւելումին՝ անիկա Մարուխեանի մօտ միշտ պայմանաւորուած ու զուգորդուած էր դաշնակցական ասանդոյթով՝ խարսխուած դաշնակցական պատմական փորձէն ժառանգուած անսպառ սկզբունքներու վրայ:

Ղեկավարի սահմանումը կը տարութերի: Դաշնակցութեան պարագային, ղեկավարին մէջ առաւելաբար խտացուած պետք է տեսնել անմնացորդ նուիրում, անանձնական վարքագիծ՝ օժանուած գաղափարական յանդուգնութեամբ ու հաւատարմութեամբ: Այսպէս, ընկեր Հրայրի քաղաքական-ռազմավարական խոհեմութիւնը, կազմակերպական հզօր անհատականութիւնը, ընկեր Չէթլեանի՝ գաղափարի մարտիկի անհատնում շունչը, ընկեր Տասնապետեանի պեղող ու հետազօտող անաչառ գրիչը բոցավառեցին մատղաշ սերունդներուն հոգիները, ու շատեր այդ

եռեակը համարեցին վաղ անցեալի նուիրեալներու վերապրող շառափղները, անհուն բանակի հսկաներուն՝ Քրիստափորին, Ջաւարեանին, Նաւասարդեանին, Ջամալեանին ու Վարանդեանին նման մեծութիւններ: Այսպէս, ընկ. Հրայրն ու իրեն միացած գործընկեր ու ղեկավար շրջանակը շատերու համար ուղղորդող կարեւորութիւն ունեցաւ: Անոնք՝ դաշնակցական իրենց օրինակով երիտասարդ կուսակցականներու դաշնակցականի կազմաւորման գործընթացը կռանելով՝ յաջողեցան դաշնակցական ասանդութիւններու ժառանգութիւնը ամրագրել երիտասարդ ուխտեալներու հոգեմտաւոր աշխարհին մէջ:

Ընկեր Մարուխեան ուրիշը ընդունելու ու հանդուրժելու հանդարտաբարոյ նկարագիրով օժտուած էր: Ան կ'ունկնդրէր ու կը զրուցէր մեծին ու փոքրին, նորեկին ու ասագին, հանրայայտին ու ռամիկին հետ, ջանալով քաղել դրականը իր զրուցակիցէն, ջանալով իր սեփական փորձին ընդմէջէն դաշնակցական երանգը վառ պահել: Միս կողմէ, յարգելով այլախոհ մտաւոր թռիչքները, երբեմն նոյնիսկ արտառոց, ոչ համընկնող մտածողութիւնները, անոնց արտայայտուելու առիթ կու տար դաշնակցական մամուլին մէջ՝ թելադրելով համապա-

տասխան ուղղորդող խմբագրականներով կամ պատասխան յօդուածներով ճշդել «Դաշնակցական ուղին»: Այս ամէնը ի գործ դնելով հանդերձ, կը ծառանար, երբ վտանգուած կ'ըլլար կազմակերպական կուռ պատուանդանը: Ան շեշտակի նախանձախնդրութեամբ պահապան էր դաշնակցական ասանդութեանց, եւ հանդուրժողականութիւնը պայմանաւորուած էր կուսակցական կարգապահութեամբ: Կը հաւատար, որ դաշնակցական ժողովի ներքոյ՝ ինքնաքննադատութիւնը եւ ինքնախարագանումը՝ ինքնաձանաչութեան բանալի ազդակ է եւ ինքնամաքրման ու տեսակէտներու բիրեղացման կ'առաջնորդէ՝ մինչ վերջնական որոշումի յանգումը:

Սփիւռքեան սերունդներու դաստիարակութիւնն ու կազմաւորումը՝ առաւելաբար խարսխուած էր ազգապահպանման, սգատօներու ոգեկոչման, գաղթօժախներու կարիքները հոգալու խնդիրներուն վրայ: Աելի ուշ պահանջատիրութեան ու Հայ դատի աշխատանքներուն շուրջ կը բոլորուէին սերունդներու ազգային կիզակէտերը: Հասաւ հանգրուան մը, երբ դաշնակցական ընտանիքին համար անխուսափելի հրամայական էր նոր աիշ սերմանել ու ականջալուր ըլլալ արդի ժամանակներու բազկե-

*Հրայր Մարուխեան, տղթ. Մելքոն Էպիլիդաթեան, Երուանդ Փամպուլքեան
 և Վաչիկ Ղարաբեկեան, Պէյրութ, 1975*

րակին: Դաշնակցական ժողովներով նուիրականացուեցաւ այդ բարենորոգչական անկիւնդարձը: Անոնց գործադրութեան յանձնարարականները վստահուեցան ընկեր Մարուխեանի դաշնակցականի տեսլականին ու իր գործընկերներու աներկբայ դերակատարութեան: Ընկեր Հրայր եւ իր ընկերները եղան այն հեղինակութիւնները, որոնք դարձան ջերմեռանդ ջատագովները սերնդափոխութեան եւ գա-

ղափարական վերանորոգման շարժումին առաջամարտիկները՝ շուտ տալով ընկալեալ ճահճացած սովորամոլութիւնը, թանձրացած աշխատանքային միապաղաղութիւնը, նոր մտածողութեամբ համակելով դաշնակցական շարքերը, կազմակերպական վերանորոգ շունչով կենդանութեան կենարար նոր աւիշ տալով ամլացած պահպանողական մտայնութիւններուն: Զխուսափելով հրապարակային սուր բա-

նավեճերէ՝ «Դաշնակցական բեմ»-ին ընդմէջէն մամլոյ դիւանի նորաստեղծ կառույցով, ականջալուր ըլլալու նորանոր մտքերու ու իրենց դաշնակցական փորձովը զանոնք ուղղորդեց յօգուտ գաղափարներու բիրեղացման ու դաշնակցական որոշումի ամրագրման:

Հնամենի օրինաչափութիւններու կարգը փոխուեցաւ, ու այդ հոյլ մը նուիրեալները յաջողեցան առաւել եւս զարթնեցնել պետական մտածողութեան վարժութիւնը ունենալու կարեւորութիւնը, թէկու՛՛՛՛՛ առանց ազատ, անկախ հայկական պետականութեան իրաւական ներկայութեան: Երբ ազատ ու անկախ հայրենիքի գաղափարը կրկին միս ու ոսկոր ստացաւ, տակաւ առ տակաւ վերընձուղուեցաւ դաշնակցական քաղաքական մտածողութեան մէջ պետական համակարգի մէջ գործելու ունակութիւնը: Այլեւս հարկաւոր էր բոլոր ազգային գերխնդիրները բացատրել, դիտել եւ հասկնալ ազատ, անկախ ու ինքնիշխան հայրենիքի ու պետականութեան տարազին ներքոյ: Կրկին Դաշնակցական ընտանիքին մէջ կեանք առաւ անթեղուած գործօնը՝ ինքնիշխան պետական քաղաքական մտածողութեամբ գործելու հրամայականը: Դաշնակցական քաղաքական

միտքը կրկին ուրուագծեց ու զուգորդեց այս հանգամանքը՝ դաշնակցական դաստիարակութեան այբուբենին, հաշուի առնելով անոր բոլոր նախադրեալները, ի մասնաւորի՝ ազգային անվտանգութեան ու սեփական հայրենիքի հողային տարածք պահպանելու գերխնդիրները: Դաշնակցականի քաղաքական տեսադաշտը սոսկ նեղ տարածքի սահմաններէն դուրս գալով՝ պիտի ընդարձակուեր ու պարփակեր ամբողջական ազգ ու ամբողջական անկախ հայրենիքը յաւերժական արժեհամակարգի պահպանումը՝ հաշուի առնելով տարածաշրջանային ռազմա-քաղաքական զարգացումներու հոլովոյթը:

Ընկեր Մարութեանին ներդրումը այդ իմաստով անուրանալի է: Իր անմնացորդ կտակը՝ պէտք է պահպանելու իր տեսակը պէտք է ըլլայ վարակիչ:

Ընկ Էդիկ Յովհաննիսեան իրաւացի էր, երբ ընկեր Մարութեանին մասին դամբանական խօսքը կ'աւարտեր՝ ըսելով. «Ի՛նչ կ'ասեր ընկեր Հրայրը այսօրուան խնդիրների մասին»:

Ազգովին՝ ականջալուր պիտի ըլլանք այդ անժամանցելի թելադրականութեան:

Թորոնթօ

ՀՐԱՅՐ ՄԱՐՈՒԽԵԱՆԸ ԵՒ ՀՅԴ ՖԵՄԻՆԻՉՄԸ

ՄԻՒՉԱՆ ԽԱՐՏԱԼԵԱՆ

1981 թուականն էր, երբ ես քաղաքացիական պատերազմի խառնակ օրերուն ծելով մը աւարտեցի համալսարանը: Քանի մը ամիս անց ստացայ «Սեռական քաղաքականութիւն» գիրքը՝ 400 էջէն աւելի հաստ հատոր մը:

Հրայր Մարութեանը ինծի ներկայացուց Քէյթ Միլլեթի աշխարհը: Ո՞վ էր այս կինը: Այս գիրքը ի՞նչ գործ ունի ինծի հետ, ինչո՞ւ ես: Ահա այսպիսի տափակ հարցեր էին, որոնք կը զբաղեցնէին միտքս: Միայն աւելի ուշ հասկցայ, որ ան իր այս անմեղ քայլով ինծի ներկայացուցած էր արմատական ֆեմինիզմի հիմնական գրութիւններէն մէկը:

«Սեռական քաղաքականութիւնը» կ'ուսումնասիրէ կիներու նուաճման եւ հպա-

տակեցման գործընթացները՝ գրականութեան եւ արուեստի մէջ: Քէյթ Միլլեթի վերլուծութիւնը կը թիրախաւորէ 4 հեղինակաւոր գրողներ՝ Դ. Հ. Լորենսը, Հենրի Միլերը, Լորման Մէյլերը ու Ժան Ժենէն, եւ կը գծէ գրականութեան հայրիջխանական առասպելներուն ահաւոր պատկերը եւ կը վերծանէ այդ առասպելներուն հոգեբանութեան, փիլիսոփայութեան եւ քաղաքականութեան մէջ անծայր ընդգրկուածութիւնը:

Հրայր Մարութեանը իր այս *ժեսթով* զիս կը մղէր հասկնալու եւ մարտահրաւեր կը նետէր իր անյարմար հարցադրումով: Հարցադրում մը, որ մինչեւ այսօր կ'ոգեշնչէ զիս, բայց այդ պահուն խորապէս կ'անհանգստացներ:

Քէյթ Միլլեթը հարց կու տար, թէ արդեօք

կարելի է անցում կատարել անհատական մտերմության պարունակեն դեպի լայն քաղաքականության պարունակ:

Ասիկա իրապես մեծ քայլ էր: «Սեռական քաղաքականություն» եզրոյթը ներկայացրնելով՝ Մելլեթ կ'ըսեր, որ նախ պետք է պատասխանել անխուսափելի այս հարցին. «Կարելի է սեռերու միջեւ փոխյարաբերությունները դիտել քաղաքական լոյսի տակ»:

Պատասխանը կախուած է այն բանէն, թէ ինչպէն կը սահմանենք քաղաքականութիւնը:

Անոր համար սեռը կարգավիճակ էր՝ քաղաքական հետեւանքներով: Մաքս Ուեպրիի քաղաքականութիւնը՝ որպէս (herrschaft) հերշշաֆ, գերակայութեան եւ ենթակայութեան յարաբերութիւն է: Մելլեթ կ'եզրակացներ, որ ցարդ անքննարկելի կը

մնայ յաճախ նոյնիսկ չձանչցուած, մեր ընկերային համակարգին մէջ տիրող ծնունդի առաջնայնութեան խնդիրը, որ կայ անգիր կանոնակարգ մը, ուր տղամարդիկ կ'իշխեն կիներուն վրայ:

Տղամարդը կը ղեկավարէ, կինը կ'ենթարկուի:

Միլլերթի գիրքը զիս արթնցուց, փոխեց ընկալումս եւ կիներու, եւ իմ մասին: Ինքնաձանաչման անմոռանալի պահ էր, սակայն Հրայր Մարութեանին՝ գիրք նուիրելու *ժեսթը* լաւ մտածուած քայլ էր: Այս թուացեալ անմեղ աքթով ան կու տար բանալին, թէ ինչպէս հասարակութեան մէջ կարելի է ձանչնալ այն անհաւասարութիւնները, որոնք դիմակաւորուած են որպէս բնութիւն եւ կը հրաւիրեն զիս արժեւորելու ֆեմինիստական քննադատութիւնը՝ որպէս վերլուծական գործիք, փոխելու քաղաքական կեանքի բոլոր բնագաւառները, ապա այն ներկայացնել եւ կիրարկել մեր կուսակցութեան մէջ, ֆեմինիզմը դարձնել Հայ յեղափոխական դաշնակցութեան արդիականցման մէկ կարեւոր օղակը:

Եւ ասիկա ոչ միայն տեսականօրէն, այլեւ՝ մեր գործողութիւններուն մէջ:

Այժմ զարմանալին այն չէ, որ ֆեմինիզմին կը մերձենայի Միջին Արեւելքի մէջ,

այն ալ՝ պատերազմ ապրող երկրի մը մէջ, զարմանալին այն էր, որ ֆեմինիզմի միանալու հրաւերը կու գար դաշնակցական առաջնորդի մը կողմէ, տղամարդ առաջնորդի կողմէ: Այդպիսով, ես սուզուեցայ «ֆեմինիզմի» աշխարհին մէջ: Մեր կուսակցութիւնը կլանուած էր իր սոցիալ-դեմոկրատական ինքնութեան բիրտեղացման գործընթացով: Ես եւ ուրիշներ զանգուածային լրատուամիջոցներուն մէջ կը գրէինք ժողովրդավարութեան անառարկելիութեան մասին, ընկերային արդարութեան մասին եւ յատկապէս երկուքի համադրութեան հրամայականին մասին՝ որպէս առողջ հասարակութեան հիմնասիւն, որ մենք կ'երազէինք գեղեցիկ օր մը կառուցել:

Ամէն ինչ կարծես միայն մտաւոր վարժութիւն էր: Բայց ո՛չ, այդ հաստատումը ճշմարտութենէն մղոններ հեռու է:

Մենք կը պատրաստուէինք այսօրուան: Այսօրուան Հայաստանին:

Ճիշդ է, որ մենք կիներու երթեր կամ բողոքի հանրահաւաքներ չենք ունեցած, բայց մենք յանկարծ բանալի գործերու վրայ էինք, կուսակցութեան մէջ եւ համայնքէն ներս մենք կը գործէինք հաւասար հնարաւորութիւններով, որոնք մեծ չափով ընկեր Մարութեանի արդիական մտածո-

ղութան արդիւնքն էին, մենք կը զգայինք անոր անվերապահ աջակցութիւնը, ան մեզի կու տար ինքնավստահութիւն՝ քանդելու տարիքային եւ սեռային խտրականութեան պատերը, այլ խօսքով, մենք կը փորձէինք քողազերծել, թէ ինչպէս մեզ՝ կիներս կը նկարագրեն կամ ալ կ'անտեսեն հայոց պատմութեան մէջ: Մեզի յանձնուած էին քաղաքական վերլուծութիւն, գրական քննադատութիւն, հանրային քննարկում նախաձեռնելու եւ այլ տարբեր առաքելութիւններ. եւ մենք կը խօսէինք ու կը գործէինք անվախօրէն:

Ասիկա փոքր յաղթանակ չէր:

Կարելոր բան մը վրիպած է այն բոլոր մարդոց քով, որոնք կը յիշեն ու կը գրեն Հրայր Մարութեանի մասին. վրիպումը դիտումնաւոր չէ, այլ հետեւանք է չիմացութեան:

Քիչեր գիտեն, որ Հրայր Մարութեանը նաեւ իր սրտով եւ մտքով ֆեմինիստ էր:

Իր տեսլական ծրագիրներու միջոցով, իր անձնական ներգրաւուածութեամբ մեզի՝ երիտասարդներու, կիներուն եւ տղամարդոց, կը բաշխէր ուժ եւ դիմացը կը ստանար նոր ներուժ:

Այս տարիները մեր կուսակցութեան պատմութեան մէջ նեղ բացուածք մըն էին,

ուր յանկարծ մենք՝ կանայք, լիազօրուած էինք: Համոզուած եղէք, որ այս գործընթացին հակառակորդները շատ էին, բայց մենք երբեք չենք կանգնած այդ մարդոց դիմաց:

Ընկեր Մարութեանը իր այս աշխարհայեացքով իմ եւ իմ ընկերներուն ուշադրութիւնը կը սեւեռէր իշխանութեան սեռականացման խնդիրին վրայ, երեւոյթ մը, որ կը սահմանափակէր մեր կուսակցութեան կարողութիւնները եւ զարգացման հնարաւորութիւնները:

Որպէս ֆեմինիստ՝ տարիներու ընթացքին ես փորձած եմ հասկնալ կիներու հպատակեցման, լուծի տակ պահելու համակարգը եւ ոչ համակարգուած գործընթացները:

Այսօր հայկական քաղաքական իրականութեան մէջ, թէ՛ մեր կուսակցութենէն ներս եւ թէ՛ հայրենիքէն ներս, ընկերվարական ծրագիր ունենալը աւելի անհրաժեշտ է, քան երբեւէ: Աշխարհայնացումի որպէս հետեւանք՝ տնտեսական դաժան իրողութիւնները իրենց հետքերը կը ձգեն ողջ աշխարհի տարածքին: Հայաստանի մէջ կիրարկուող տնտեսական քաղաքականութիւնը ցնցումներ կը յառաջացնէ բոլորին համար, սակայն կիներու պարագային այդ ցնցումը անհամաչափ է: Տնտեսական

արագ փոփոխություններու պատճառով տեղահանուած կիներ ամբողջ աշխարհի մէջ ծանրաբեռնուած են, աշխատանք չկայ, ընկերային ծառայութիւնները կը կրճատուին, կառուցուածքային բարեփոխումներ չկան, բարօրութեան ծրագիրները ձեւական են, կան միայն թուղթի վրայ:

Կիները ստիպուած են գաղթել, ենթակայ են *թրաֆիքինկի*, տակաւին կ'ենթարկուին սեռական բռնութեան եւ չեն կրնար

վերահսկել վերարտադրման իրենց սեփական գործընթացները: Թիրախատրուած վիժումները Հայաստանի համար աղետ են: Այլ խօսքով, կիները մեր ժամանակներու մեծագոյն զոհն են:

Թէ ինչպէ՛ս պէտք է հասկնալ այս երեւոյթները եւ, աւելի կարեւոր, ի՞նչ պիտի ընենք փոխելու համար իրավիճակը: Մենք պէտք չէ կորսուինք տեսական քննարկումներու մէջ, անիմաստ է:

Հրայր Մարուխեանը ցոյց տուաւ ճամբան 40 տարի առաջ՝ Ֆեմինիզմի տեսութիւնը գործնականի վերածելու ճամբան:

Իմ կարծիքով, ֆեմինիզմը ներկառուցած է ՀՅԴ ծրագրին մէջ: Տնտեսաքաղաքական վերլուծութիւնները, անշուշտ, կարեւոր են հասկնալու համար տեղի ունեցող տնտեսական եւ քաղաքական փոփոխութիւնները, սակայն այդ վերլուծումը կը մնայ թերի, եթէ մենք չընդունինք վերլուծութիւն, որ կը ներառէ ֆեմինիզմի աշխարհընկալումը. մենք չենք կրնար արդարութիւն եւ բարեկեցութիւն բերել՝ առանց վերծանելու, բարձրացնելու հայ կնոջ, այս անգամ որպէս արդի աշխարհի անդամ կնոջ մարդկային տարրական իրաւունքները եւ խնդիրները:

Մենք պետք է ձեւաւորենք հայկական ֆեմինիզմը, խօսքս ծինաբանութեան մասին չէ:

Ֆեմինիզմի մեր սեփական մօտեցումը հնարաւորութիւն պիտի տայ լուսարձակի տակ դնելու հայ կնոջ շահագործման եւ

ձնշումի ենթարկման անհերքելի իրողութիւնը:

Մենք պետք է խթանենք զրոյցը, երկխօսութիւնը եւ բանավեճը, մատը դնենք իսկական վերքին վրայ:

Ոչ միայն պետութիւնը, այլեւ ընտանիքը, արուեստը, փիլիսոփայութիւնը եւ կրօնը, նոյնիսկ մարդկային բնոյթը տարբեր են տարբեր քաղաքականութիւններու տակ:

Մեր քաղաքականութիւնը կը բացայայտէ մեզի եւ պետութեան մեր պատկերացումները, թէ ինչպէս մենք կը մտածենք լուծել հայ կնոջ իրաւունքներու խնդիրները՝ հատորներ կը խօսին մեր մասին:

Դաշնակցութեան ֆեմինիզմը մեր յաջողութեան գրաւականն է:

Ֆեմինիզմը մարդկութեան ազատագրման մասին է:

Հրայր Մարուխեանը այդ ազատագրման ջահակիրն էր:

Շատ քիչ մարդիկ գիտէին այդ մասին:

Ժամանակն է կասեցնելու այս իմաստով վերջին 25 տարիներու ետքայլը:

Ժամանակն է բեմը տալ նաեւ կնոջ:

ՀՐԱՅՐ ՄԱՐՈՒԽԵԱՆ՝ ԺՈՂՈՎՐԴԱՎԱՐ ԵՒ ԽՍՏԱՊԱՀԱՆՋ ՄԱՐՏԻԿԸ

ԽԱԺԱԿ ՄԿՐՏԻՉԵԱՆ

Ընկ. Հրայր Մարուխեան մեր նորագոյն պատմութեան անկրկնելի ղեկավարներէն մէկն էր: Կ'ըսեմ ղեկավարներէն մէկն էր, որովհետեւ համոզուած եմ, որ ինք եւս պիտի չուզէր իր ղեկավարման շրջանի բոլոր նուաճումները միայն իրեն վերագրուէին, եւ բազմաթիւ առիթներով անձամբ ընդգծած է իր սերնդակիցներէն Սարգիս Չէթլեանի, Բարգէն Փափագեանի, Հրաչ Տասնապետեանի եւ ուրիշներու ունեցած բարձր կարողութիւններն ու նուիրումի ոգին: Անվիճելիօրէն սակայն, ինք եղած է այդ բոլորին համակարգողն ու առաջնորդողը:

Եթէ ուզենք բնութագրել ընկեր Հրայրի եւ իր սերնդակիցներուն անցած ուղին, ապա եւս կ'ուզեմ ընդգծել երեք կարեւոր կէտեր, որոնք կը յատկանշեն այդ անցած ճանա-

պարհը:

Առաջին. այդ սերունդը եղաւ Հայաստանի անկախ հանրապետութեան սերունդը իրենց յաջորդներուն կամրջող սերունդ: Անկախ պետականութիւն կերտելու կարելիութիւնը ժառանգեցին հանրապետութեան սերունդէն եւ զայն դարձուցին կեանքի նպատակ ու ամբողջական համոզումով զայն փոխանցեցին յաջորդ սերունդներուն:

Երկրորդ՝ ընկ. Հրայր Մարուխեանի առաջնորդութեամբ Հայ դատի աշխատանքները, ո՛չ միայն ծառայի առումով ընդարձակեցան, այլ նաեւ անոնց հաղորդուեցաւ նոր որակ ու բովանդակութիւն: Քարոզչական ու ոգեկոչական աշխատանքներուն աւելցան քաղաքական ու լրախտական

նոր ձիգ: Հայ դատի գրասենեակներ եւ յանձնախումբեր սկսան գործել Դաշնակցութեան կառոյցին կից: Վճռուած էր Հայ դատին շուրջ ստեղծուած լռութեան պատը քանդել քարոզչական, քաղաքական նաեւ ցուցական բոլոր միջոցներով:

Երրորդ՝ Խորհրդային Հայաստանի մէջ սկիզբ առած շարժումը նոր հորիզոններ կը բանար Հայ յեղափոխական դաշնակցութեան առջեւ, անկախ պետականութեան երազը աւելի կը մօտենար, եւ Արցախի խնդիրը Հայ դատի լուծման իտեալը աւելի իրական կը դարձներ: Ընկ. Հրայր Մարութեան օրինակելի ղեկավարի հմտութեամբ տեսաւ այդ բոլորը եւ դարձաւ ՀՅԴ Ընդհանուր ժողովին կողմէ հրապարակ նետուած «Դեպի Երկիր» կարգախօսի դրօշակիր:

«Դեպի Երկիր»-ի բաղադրիչներէն մէկն էր նաեւ հայրենի ժողովուրդին Դաշնակցութեան խօսքը հասցնելը: Ընկեր Հրայրը շատ անհրաժեշտ կը նկատէր հայրենի ժողովուրդին ներկայացնել Հայ յեղափոխական դաշնակցութեան գաղափարախօսութիւնն ու քաղաքական հայեացքները: Ցաւօք, սակայն, Խորհրդային կոմունիզմը դեռ կը գործէր, եւ Դաշնակցութեան առջեւ փակ էին հայաստանեան մամուլի էջերը: Բազմաթիւ փորձեր ապարդին մնալէ ետք,

յանկարծ «Գրական Թերթ»-ը հարցազրոյց ուզեց ունենալ ընկ. Հրայր Մարութեանի հետ: Ընկեր Հրայրը ոսկեայ առիթ նկատեց եղած առաջարկը: Հակառակ անոր որ հարցազրոյցը ՀՅԴ Բիւրոյի ներկայացուցիչին հետ էր, բայց դաշնակցական խօսքին հանդէպ մեծ բժախնդրութիւն դրսեւորելով, ընկեր Հրայրը հաւաքեց «Դրօշակ»-ի եւ ՀՅԴ Բիւրոյի գրասենեակի անձնակազմերը, որպէսզի հաւաքաբար ձեւակերպուին տրուած հարցումներուն պատասխանները: Գոհ էր ընկերը, դաշնակցական խօսքին դէմ դրուած պատնէշը քանդուած էր:

Ընկ. Հրայրին համար «Դեպի Երկիր» կարգախօսը գործի վերածելը դարձաւ կեանքի նպատակ: Ես տեսայ, թէ ինչպէս Հրայր Մարութեանը Աթենքի «Դրօշակ»-ի գրասենեակը վերածած էր դեպի Հայաստան գացող դաշնակցական գործիչներու կայանի: Անոր համար «Դեպի Երկիր»-ը առաջին հերթին կը նշանակէր Դաշնակցութեան կազմակերպական վերադարձ: Իր անմիջական ցուցմունքներով սկսաւ կազմակերպական կեանքի վերադարձը՝ նախ Միացում եւ ՀԱՄԿ անուններու տակ, ապա անոնց լուծարումով ու Հայ յեղափոխական դաշնակցութեան բացայայտումով: «Դեպի Երկիր» կը նշանակէր նաեւ բոլոր

կարողություններով աջակցիլ հայրենի ժողովուրդին ու հայրենիքին: Բարձրաձայնեց կամատրներ ղրկելու մասին, Արցախի գոյապայքարին աջակցելու համար: Ընկ. Հրայրը նաեւ համոզուած էր, որ սեփական օրինակով պետք է առաջ տանիլ «Դեպի Երկիր» կարգախօսը: Կուսակցական ղեկավարի իր պատմութեանը հանած, իբրեւ գործարար կը մասնակցէր Հայաստանի վարչապետի կազմակերպած Գործարարներու համագումարին: Գործնականօրէն հայաստանաբնակ ընկերներէն կը խնդրէր անմիջապէս բնակարան մը գտնեն, որպէսզի տեղափոխուի հայրենիք: Դժբախտաբար, Կոմունիստական հակադաշնակցական մոլուցքը խոր արմատ ունէր, եւ այդ մոլուցքին կրողը, որ կանգնած էր Հայաստանի իշխանութեան գլխին, թոյլ չտուաւ, որ այդ ցանկութիւնը իրականանայ:

Հակադաշնակցական մոլուցքը բազմաթիւ առիթներով դրսեւորուեցաւ: Անոր առաջին բարձրակետը եղաւ, ՀՅԴ Ընդհանուր ժողովի նախօրեակին՝ Հայաստանի նախագահի այն հրամանը, զոր ընկեր Հրայր Մարութեանին 48 ժամ ժամանակ կու տար երկրէն հեռանալու: Ցաւալիօրէն կը խափանուէր, եօթանասուն տարիներ վերջ, հայրենի հողին վրայ ՀՅԴ Ընդհանուր ժո-

ղով գումարելու որոշումը: Ամբողջական համոզումով կ'ըսեմ, որ եղածը հակադաշնակցական մոլուցքով տարուած ճախող փորձ մըն էր Դաշնակցութենէն ներս երկփեղկում յառաջացնելու համար: Ծրագիրը այն էր, որ Դաշնակցութիւնը իր Ընդհանուր ժողովը գումարէ լարուած մթնոլորտի մէջ եւ առանց Հրայր Մարութեանի: Ընդհանուր ժողովը բացուեցաւ յատուկ օրակարգով: Առաջին որոշումը միաձայնութեամբ տրուեցաւ, որ ժողովը չի գումարուիր առանց Բիւրոյի ներկայացուցիչի: Ապա քննարկուեցաւ նախագահական հրամանագրի հարցը: Կարգ մը ընկերներ կարծիք յայտնեցին չենթարկուիլ հրամանագրին ու շարունակել ժողովը, անկախ բոլոր հաւանական հետեւանքներէն: Ընկերը, իբրեւ ժողովական, խօսք առաւ եւ կարծիք յայտնեց, որ Դաշնակցութիւնը առիթ պետք չէ տայ Հայաստանի ներքին անկայունութեան եւ անցանկալի բախումներու, եւ աւելի ծիշդ է ենթարկուիլ հրամանագրին: Ժողովը պարզ մեծամասնութեամբ որոշեց ենթարկուիլ հրամանագրին եւ հետեւաբար դադրեցնել Ընդհանուր ժողովը:

Այդպիսով, ցան ու կսկիծը կուրծքին տակ առած, խումբ մը ընկերներու ուղեկցութեամբ, ընկեր Հրայր Մարութեան

անաղմուկ կը հեռանար Հայաստանէն: Հակառակ խոր ցափն ու ափսոսանքին, դաշնակցական ղեկավարի բարձր գիտակցութեամբ, շարունակեց հայրենի պետականութեան օժանդակելու ձեռք երկարել, իսկ երկարած ձեռքը ոչ միայն օդի մէջ մնաց, այլև հակադաշնակցական մոլուցքը հասաւ իր երկրորդ բարձրակետին, Դաշնակցութեան գոծունեութիւնը արգիլուեցաւ, գրասենեակները փակուեցան, ընկերները բանտարկուեցան, ու շարք մը դաշնակցականներու մուտքը արգիլուեցաւ:

Դրուագ մըն ալ պատմեմ ընկեր Հրայր Մարութեանի ներկուսակցական կեանքէն: Վարդենիսի մեր ընկերները տեղեկացուցած էին, որ Յովսէփ Յովսէփեան յայտնած է, թէ ինք Առաջին Հանրապետութեան ժամանակ Դրոյի զինուոր եղած է եւ շարքային դաշնակցական: Հիմա, որ Դաշնակցութիւնը վերադարձած է Հայաստան, ան կը դիմէ՝ շարքերուն վերամիանալու խնդրանքով: Նոյն օրերուն կը գումարուէր ՀՅԴ Հայաստանի կառոյցի երկրորդ Ծրջանային ժողովը, որուն որպէս երէց ընկեր հրափրած էր ընկ. Յովսէփ:

Ժողովի ընթացքին քննադատական ելոյթներ կը հնչէին ՀՅԴ Բիւրոյի գործունեութեան շուրջ: Հակառակ յառաջացած տարիքին, ընկեր Յովսէփ լաւ կը յիշէր ՀՅԴ կանոնագիրը եւ, նախագահէն ձայն խնդրելով, խօսքը ուղղեց ընկեր Հրայր Մարութեանին, ըսելով. «Ընկեր Հրայր, այս ժողովը Ծրջանային ժողով է եւ իրատունք չունի ՀՅԴ Բիւրոյի գործունեութիւնը քննարկելու, ինչո՞ւ առիթ կու տաս, որ այս ձահելները կանոնագիրը խախտեն»: Ընկ. Մարութեան ձայն առնելով ըսաւ. «Ընկերներ, մեր երէց ընկերը շատ ձիշդ մեկնաբանեց մեր կանոնագիրը, եւ այս ժողովը իրատունք չունի քննարկելու, առաւել եւս քննադատելու Բիւրոյի գործունեութիւնը: Սակայն, մենք նաեւ ժամանակին հետ քայլ պահող կուսակցութիւն ենք եւ կարեւոր կը նկատենք ընկերական քննարկումները: Առ այդ, յանուն ՀՅԴ Բիւրոյի կը յայտարարեմ, որ ընկերները իրատունք ունին քննադատելու մարմիններու գործունեութիւնը պաշտօնական ժողովներու ընթացքին: Բայց կարգապահութեան մեծ խստապահանջութեամբ կը շեշտեմ՝ միայն պաշտօնական ժողովներուն»:

ՀՐԱՅՐ ՄԱՐՈՒԽԵԱՆ ՂԵԿԱՎԱՐԸ

ՅԱԿՈՐ ԵԱՓՈՒՃԵԱՆ

Միջին Արեւելքի երկիրները, որոնք Յեղասպանութենէն ետք ընդունած էին տարագիր հայ զանգուածները, ընդհանրապէս դրական մօտեցում ունէին Հայկական հարցին նկատմամբ, նոյնիսկ եթէ պաշտօնապէս չէին ծանչնար Յեղասպանութիւնը: Բացառութիւն կը կազմէր Սեւտական Արաբիան, որ միշտ թրքամետ կողմնորոշում ունէր: Հարկ էր սեւտական պետական շրջանակներուն հետ կապեր ստեղծել եւ անոնց բացատրել Հայկական հարցին քաղաքական եւ ոչ կրօնական բնոյթը:

Ընկ. Հրայրին հետ հերթական հանդիպումներէս մէկուն, երբ Համրա փողոցի վրայ գտնուող իր գրասենեակը մտայ, զարմանքս մեծ եղաւ հանդիպելով Լիբանանի խորհրդարանի նախկին երեսփո-

խան, գործարար Անտրէ Թապուրեանին, որ իր առեւտրական գործառնութիւններուն բերումով լայն կապեր ունէր սեւտացի իշխաններուն հետ: Անտրէ Թապուրեան կարողացաւ սեւտական շրջանակներուն եւ ընկ. Հրայրին միջեւ հանդիպումներու հաստատման սատարել եւ հետագային նիւթական եւ յարաբերական կարեւոր ներդրում ունենալ Հայ դատի աշխատանքներուն ծաւալման գծով:

Ասպարեզի բերումով ընկ. Հրայր ծանօթ էր հաշուապահական եւ ելեւտական կարգ ու կանոնին: Բիւրոյի նիւթական գործառնութիւններուն ու իր գործուղումներուն ծախսերը իր գեղեցիկ գիրով մանրամասնօրէն ու համապատասխան հաշուեցոյցերու ընկերակցութեամբ կը տեղեկագրէր

հաշուապահության եւ Բիւրոյի ընկերներէն կ'ակնկալէր, որ նոյն բժախնդրութիւնը ունենան:

Գործարար ըլլալով հանդերձ, ընկ. Հրայրին մէջ տիրապետողը մտաւորական մարդու կերպարն էր: Կը սիրէր ու կը գնահատէր արուեստներն ու գրականութիւնը: Իր գրասենեակին պատերը զարդարուած էին իւղանկարներով: Մէկ անկիւնը, փոքր սեղանի մը վրայ՝ Չաւեն Խտըշեանի Պիքֆայայի Նահատակաց յուշարձանին ոսկեգոյն մանրաքանդակը: Գրասեղանի կողքին գտնուող գրադարանին մէջ, աշխատանքի թղթապանակներուն քով Ռուբէնի յուշերը եւ հայերէն ու այլ լեզուներով գրական ու պատմական արժէք ներկայացնող գրքեր կ'ամբողջացնէին պատկերը:

Ընկեր Հրայր մեծ ընթերցող մըն էր: Պատմաքաղաքական եւ ընկերային հարցեր շօշափող գործեր անպակաս էին իր գրասեղանէն: Եւրոպա ճամբորդող ընկերներուն անպայման օրինակ մը կը պատկիրէր նոր լոյս տեսած գիրքէ մը, որուն մասին տեղեկացած կ'ըլլար միջազգային մամուլէն: Իսկ երբ Եւրոպա գտնուէր, ազատ ժամերը կ'անցընէր գրախանութիւններ այցելելով: Մասնաւոր յարգանք ունէր դէպի սփիւռքահայ մտաւորականութիւնը, մօտէն

կը յարաբերէր Պօղոս Սնապեանին ու Վահէ Օշականին հետ: «Բագին»-ը ՀՅԴ Բիւրոյի հրատարակութիւն ըլլալով՝ իր յատուկ գուրգուրանքին առարկան էր: Կը գնահատէր Պօղոս Սնապեանին հրապարակագրական աշխատանքը: Մնայուն կերպով խմբագրատուն կ'այցելէր՝ տեղեկանալու հայ մտաւորականութեան եւ յատկապէս Հայաստանի գրողներուն ազգային հարցերու գծով դրսեւորած կեցուածքներուն: Կը հաւատար մտաւորականութեան ուժին ու անոր ժողովուրդներու ընկերաքաղաքական մտածողութեան զարգացման գծով բերելիք նպաստին: Նոյն տրամաբանութեամբ ալ կը մտածէր, որ մտաւորականը պէտք չէ գաղափարաբանական եւ կազմակերպական կաշկանդումներով սահմանափակել, որ՝ մտաւորականը պէտք է ունենայ մտածելու եւ արտայայտուելու ազատութիւն, որպէսզի կարենայ ստեղծագործել:

1992-ին Փարիզի «Յառաջ»-ին մէջ բաց նամակ մը լոյս տեսաւ սփիւռքահայ շարք մը մտաւորականներու ստորագրութեամբ, որոնց կարգին՝ Վահէ Օշականին: Նամակը Համազգային մշակութային միութիւնը կը դատապարտէր բանաստեղծ Աբրահամ Ալիքեանի պահանջներուն վերապահ կեցածք ունենալուն համար: Նամակը ստո-

րագրողները յայտնապես անտեղեակ էին հարցի մանրամասնություններուն եւ այդ նամակով սփիռքահայ մշակութային կեանքը կը պղտորէին: Աթենք այցելություններու մէկուն, երբ այդ մասին ընկեր Հրայրին խօսեցայ՝ դատապարտելով Վահե Օշականին ընթացքը, ընկ. Հրայր ըսաւ. «Վահէին նման մտաւորական մը պէտք չէ կուսակցութեան կազմակերպական կանոններով դատել, պէտք է ձգել, որ իր մտածումները արտայայտէ»:

Ընկ. Հրայր կը քաջալերէր երիտասարդ գրողները ու սատար կը հանդիսանար հրատարակչական գործին: Այդ էր պատճառը, որ նախաձեռնեց «Դաշնակցութեան մատենաշար»-ի շարքին՝ սկսելով Դաշնակցութեան հիմնադիր եւ առաջին սերունդին պատկանող դէմքերու կեանքն ու գործը ներկայացնող հատորներու հրատարակութենէն, մինչեւ Աթենք լոյս տեսնող «Յեղափոխական գրադարան»-ի կազմակերպական եւ գաղափարաբանական խորքով մատենաշարի հրատարակությունը:

Ընկ. Հրայր յատուկ յարգանք ունէր Բիրոյի իր գործընկերներուն եւ ընդհանրապես իրեն գործակից ընկերներուն նկատմամբ՝ գնահատելով անոնց կարողութիւններն ու նկարագրային յատկանիշները: Կը

հիանար ընկ. Չէթլեանի քաղաքական հոտառութեան, կը գնահատէր ընկ. Հրաչի ողջամտութիւնը, ընկ. Փամպուքեանին պատմագիտական ծանօթութիւնները, ընկ. Մոնֆարեանի հայերէնագիտութիւնը, Սագոյին մէջ կը տեսներ ապագայ ընկ. Չէթլեանը (բառերը ընկեր Հրայրինն են): Մեծ յարգանք ունէր ընկեր Աբոյի եւ ընկ. Ազնաւորեանի օրինապահութեան ու խիզախութեան նկատմամբ: Մնայուն եւ ուղղակի յարաբերութիւններ կը մշակէր աշխատանքի վրայ եղող բոլոր ընկերներուն հետ, կը լսէր անոնց ունեցած մտահոգութիւնները՝ կազմակերպական կեանքի նկատմամբ, լուծումներ կ'առաջարկէր ու կը քաջալերէր իրենց պարտականութեան մէջ:

Ընկ. Աբոյի եւ ընկ. Չէթլեանի առեւանգումները, Սագոյին կանխահաս մահը ու ընկեր Ազնաւորեանի սպանութիւնը շատ ծանր ազդած էին ընկ. Հրայրին վրայ: Կը զգար անոնց բացակայութիւնը մեր կազմակերպական կեանքին մէջ եւ ամէն առիթով կը յիշէր զանոնք, մանաւանդ՝ ընկ. Չէթլեանը: Առիթով մը անոր մասին անդրադառնալով՝ ինծի ըսաւ. «Սարգիսը իր տեղափոխութիւններու ընթացքին զգուշ չեղաւ, յաճախ իրեն կ'ըսէի, որ առանձին տունէն ակումբ չգայ, որ՝ ընկերակիցը վարիչի

տեղ չգործածե, որ՝ բոլորս ալ թիրախ ենք, մտիկ չըրաւ»:

Սագոն, Վաչէն, Բենոն եւ ես միշտ մօտ եղած էինք ընկ. Չէյթեանին: Առիթով մը ԿԿ-ի ժողովներէն մէկուն, երբ Պուրժ Համուտի անվտանգութիւնը ապահովելու համար ժողովրդային հանգանակութիւն կատարելու հարցը կը քննէինք ընկ. Չէյթեանի հետ, որ ԿԿ-ի մօտ Բիւրոյի ներկայացուցիչն էր, հանգանակութեան ձեւին մէջ տարակարծիք եղանք, որուն իբրեւ հետեանք՝ պաղուծութիւն մը ստեղծուեցաւ մեր եւ ընկ. Չէյթեանին միջեւ: Երեւոյթը ընկ. Հրայրին կողմէ աննկատ չէր անցած, մեզմէ պահանջեց, որ առիթը ստեղծէինք ընկ. Չէյթեանին տունը այցելելու եւ բացատրուելու, ինչ որ կատարեցինք:

Ընկ. Հրայր ո՛չ միայն յարգալից էր ընկերներու նկատմամբ, այլեւ կարեկից՝ անոնց ցաւերուն, հօր մը նման ջանալով օգտակար հանդիսանալ անոնց կամ անոնց ընտանեկան պարագաներուն՝ դիմագրաւելու կեանքի դժուարութիւնները:

Այսպէս, ընկ. Աբոյի առեանագումէն ետք միջոցն ու պատեհութիւնը ստեղծեց, որպէսզի տղան՝ Սերժը, Իտալիա մեկնի եւ պայուսակի ձեւագիտութեան մէջ մասնագիտանայ՝ կարենալ շարունակելու հօր

գործը եւ ապահովելու ընտանիքի ապրուստը: Սագոյի մահէն ետք ընկեր Հրայր պարտատերերու մօտ անձնապէս հետապնդեց գանձելի գումարները, հաշուեփակ կատարել տուաւ եւ գոյացած գումարով յարմարաւետ յարկաբաժին մը գնել տուաւ, ապահով շրջանի մը մէջ, որպէսզի կինը՝ Չուարթը եւ զաւակները արժանավայել կեանք մը ունենան:

Սփիւռքահայութեան քաղաքականացումը եւ կազմակերպական վերանորոգումը ապահովելու համար պետք էր գաղթօճախները դուրս բերել իրենց կղզիացած վիճակէն ու իբրեւ քաղաքական կազմակերպ ուժ՝ ընդհանուր յայտարարի բերել:

Սփիւռքի ազգային, միութենական թէ ներկուսակցական-կազմակերպական կեանքը պետք էր արդիական ու նոր մօտեցումով ղեկավարել եւ կեանքի նոր պայմաններուն հետ քայլ պահող կառոյցներ յառաջացնել ու համապատասխան մասնագիտացած մարդուժ պատրաստել: Այս իմաստով Բիւրոյի անդամները եւ յատկապէս ընկեր Հրայրը իրենց մնայուն գործողումներուն միջոցով կարողացան գաղութներու միջեւ կապերը ամրապնդել եւ անոնց մօտ համազգային գաղափարական կեդրոնացում յառաջացնել, որուն հետեւեցաւ

կարգ մը կառոյցներու արդիականացումը եւ ոմանց համագաղութային կառոյցով օժտելու մտածումը:

Համագաղութային այդ կառոյցներուն առաջին օղակը հանդիսացաւ մինչ այդ յատկապէս Միջին Արեւելքի գաղութներուն մէջ գործող պատանեկան միութիւնները համախմբել երիտասարդական միութիւններու մէջ, զանոնք դարձնել երկսեռ եւ ինքնավար՝ դուրս բերելով կոմիտէներու թաղային մտածողութեամբ գործելու եղանակէն, իսկ Բիւրոյի կողքին յառաջացնել երիտասարդական գրասենեակ՝ անոր վստահելով նոր կառոյցի գաղափարական դաստիարակութեան եւ կազմակերպական կեանքի համադրումը:

Երիտասարդական միութիւններու միջգաղութային համագումարներ, սեմինարներ եւ բանակումներ սփիւռքահայ երիտասարդութիւնը ընդելուզեցին Հայ դատի հետապնդման երկարատեւ պայքարին հետ: Գաղափարական ու կազմակերպական դաստիարակութեան առընթեր, ընկ. Հրայր յատուկ կարեւորութիւն տուաւ երիտասարդութեան հոգեկան եւ ֆիզիքական պատրաստութեան՝ խրախուսելով մարտարեւմտի դպրոցներու հաստատումը գաղութներէն ներս:

Երիտասարդական շարքերու վերաշխուժացման յաջորդեց կուսակցութեան կազմակերպական շրջաններու ղեկավար տարրին երիտասարդականացումը: Յատկապէս ընկ. Հրայրի եւ ընկ. Սարգիս Չէյթեանի անմիջական ջանքերով կոմիտէներու եւ կեդրոնական կոմիտէներու կազմերը համալրուեցան ուսանողական եւ երիտասարդական միութիւններէն շարքերը փոխանցուած տղոցմով, 22-րդ Ընդհանուր ժողովին յանգելով Բիւրոյի կազմի երիտասարդականացման:

Կուսակցական կառոյցներուն յաջորդեցին ուղեկից միութիւններու վերակազմակերպումը, որուն մէջ առաջնորդող եւ հիմնական դեր ունեցաւ ընկ. Հրայր:

ՀՄԸՄ-ը իր սկաուտական խիտ շարքերով եւ մարզական խումբերով կը հանդիսանար ՀՅ դաշնակցութեան գաղափարաբանական ուղեգիծը բաժնող ու սփիւռքահայ լայն զանգուածները շարժման մէջ դնող միութիւնը, որ կը գործեր յատկապէս Լիբանանի, Սուրիոյ եւ Յորդանանի մէջ, Միջին Արեւելքի Շրջանային վարչութեան հովանիին տակ: Վաթսունական թուականներէն ետք ՀՄԸՄ-ի բազմաթիւ մասնաճիւղեր սկսած էին անջատաբար գործել սփիւռքեան բոլոր գաղութներէն ներս, եւ յատկա-

պես՝ Միացեալ Նահանգներ, հարկ էր գանոնք համախմբել միակ կառոյցի մը՝ այս անգամ Կեդրոնական վարչութեան մը հովանիին տակ: Այս կառոյցի յառաջացման աշխատանքը Բիւրոն վստահեցաւ եռանդամ յանձնախումբի մը՝ գլխաւորութեամբ ընկ. Վարդգէս Տէր Կարապետեանի:

ՀՄԸՄ-ին յաջորդեց գաղութներու մէջ Ցեղասպանութենէն ետք ստեղծուած տարբեր անուններու տակ եւ անջատաբար գործող բարեսիրական միութիւնները համախմբել ՀՕՄ-ի կառոյցին մէջ: Հոս եւս կարետոր դեր ունեցաւ ընկ. Հրայրը:

Ընկ. Հրայրի ազգային կեանքը ժողովրդավար կարգերով ղեկավարելու համոզումն էր, որ ՀՅԴ 24-րդ Ընդհանուր ժողովը մղեց որդեգրել Համազգային մշակութային եւ կրթական միութիւնը ընտրովի Կեդրոնական վարչութեամբ օժտելու որոշումը:

1994-ի յուլիսի չոր ու տաք առաւօտ մըն էր: Նիկոսիոյ միակ երկնաքերին՝ «Ղեմա Թաւուր»-ի իններորդ յարկը գտնուող գրասենեակիս պատուհանէն կը դիտէի դիմացս բացուող տեսարանը:

Կապոյտ երկինքին վրայ ոչխարներու հօտի նմանող ձերմակ ամպեր արագ կ'անցնէին: Կղզիին ամառնային խենթ հովը ոտքերուս տակ բացուող ցորենի ոսկե-

գոյն դաշտերու փոշին վեր կը բարձրացըներ, որ կղզիի բաժանման գիծէն սկսելով՝ ոլորապտոյտ կ'երթար կորսուիլ Քիրենիոյ լեռնաշղթայի լանջերուն:

Գորշ, լերկ ու ժայռոտ լեռը, բարձրադիր թումբի նման, վրան հիւսիսային Կիպրոսի հանրապետութեան խորհրդանիշ՝ կարմիր ու ձերմակ կիսալուսին խոշոր դրօշակը ու թրքերէնով «Նէ մութլու թուրքիմ տիէնէ» մակագրութիւնը գծուած, կը կտրէր տեսողութեանս հորիզոնը: Թուրքին ձեռքը հոս ալ ինծի կ'արգիլէր տեսնել հեռուն՝ Միջերկրականի կապոյտ ջուրերը, Կիլիկիոյ գեղեցիկ ծովափը, անդին՝ Տարոսեան կանաչ լեռները ու ւաւի վեր՝ շքեղ Ատանան ու սիրուն Հաճընը, որոնք թուրքին եաթաղանին ենթարկուելէ ետք, իրենց հայ ազգաբնակչութենէն դատարկուած, ինչ վիճակ կը պարզէին արդեօք այսօր եւ այս ինչ մեծամիտ ու ազգայնամոլ լոգունգ՝ «Երանի թուրք եմ ըսողին»: Քաղաքակիրթ աշխարհը ինչպէ՞ս կ'ընկալէ նման մտածողութեամբ ազգի մը եւրոպական միութիւն մուտքի պահանջը:

Այս մտածումներու մէջ էի, երբ յանկարծ հեռախօսիս զանգը հնչեց: Արան էր Աթենքէն, որ Վուլիակմենիի ծովափին ընկ. Հրայրին ունեցած արկածին մասին կը տեղե-

*Հրայր Մարուխեան, Սարգիս Չէյթլեան, Երուանդ Փամպուքեան
եւ Վաչիկ Ղարաբեկեան- Աղբալեան ակումբի մուտքին*

կացներ: Ձայնը լուրջ կշռոյթ մը ուներ, իր սովորական երգիծախառն ու կատակող շեշտէն տարբեր: Յայտնապէս ընկ. Հրայրի պատահարը շփոթ, անորոշուփին եւ անձկութիւն յառաջացուած էին Արային մօտ, որ այդ ծանր պահուն իր դժուարութիւններն ու հոգեկան խռովքը թեթեւցնելու համար իր

առօրեային ծանօթ մօտիկ ընկերոջ մը բացուելու եւ խօսելու կարիքը կը զգար:

Երբ հեռաձայնի ընկալուչը տեղը դրի, խառն մտածումներ խճողեցին ուղեղս: Որքանո՞վ հաւանական է, որ ընկ. Հրայրին նման լաւ լողորդ մը սայթաքի եւ խեղդուելու ենթակայ ըլլայ, ինչպէս կը բացատրեր

Արան, ան ալ՝ Վուլիակմենիի աւագոտ ծովափը, ուր ջուրը շատ ծանծաղ է, եւ ուր ամրան շաբաթավերջերուն ընկ. Հրայրը սովոր էր Աթենք գտնուող կուսակցական ընկերներով լողալու երթալու: Որքան հաւանական է, որ պատահածը լողալու պահուն ուղեղային տագնապի հետեւանք ըլլայ: Իր պատասխանատուութեան ու հանգամանքին գիտակից պահուածք եւ բարեկարգ կենցաղ ուներ ընկ. Հրայրը: Ամէն օր մարզանք կ'ըներ, չէր ծխեր ու կը խմեր առիթներով, ընկերանալու համար միայն: Զէր կրնար ըլլալ, որ պատահածը որոշ սպասարկութիւններու կողմէ Լեւոն Տէր Պետրոսեանի վարչակարգը իշխանութեան գլուխ պահելու հեռանկարով գործադրուած նենգ դաւադրութեան մը հետեւանք ըլլար, որ կը հանդիսանար Հայաստանի առաջին նախագահին կողմէ Դաշնակցութեան եւ յատկապէս ընկ. Հրայրին դէմ շղթայազերծուած պայքարին վերջին օղակը: Անակնկալ այս պատահարին իբրեւ հետեւանք՝ ազգային կուսակցական աշխատանքներուն գլխաւոր մղիչ ուժը հանդիսացող մարդու բացակայութեան, ի տես մանաւանդ մեր ժողովուրդի առջեւ ծառացող կարեւոր մարտահրաւերներուն, ո՞վ կրնար ըլլալ զինք փոխարինողը: Անոր

բացակայութիւնը կազմակերպական դժուարութիւններ պիտի ստեղծէր արդեօք: Յաջորդ սերունդի շարքերուն մէջ ընկ. Հրայրին կարողութիւններն ու յատկանիշները ունեցող ո՞վ կար, որ ստանձնէր անոր պատասխանատուութիւնները եւ Դաշնակցութեան ղեկավարութեան մէջ հեզասահ սերնդափոխութիւն տեղի ունենար:

Մտածումներս ցրուելու համար գացի պաշտօնակիցիս՝ հաւատաւոր եւ պարտաճանաչ դաշնակցական Սեդրակ Պալեանին գրասենեակը՝ պատմելու պատահածը: Սեդրակը շատ ցաւ զգաց, ինչպէս պիտի զգար իւրաքանչիւր դաշնակցական, երբ ստանար նման լուր մը:

Իբրեւ Զաւարեան ուսանողական միութեան անդամ՝ պատեհութիւնը ունեցած էի քանի մը առիթներով լսել ընկ. Հրայրին դասախօսութիւնները, սակայն առիթը չէի ունեցած մօտէն ծանօթանալու անոր, մինչեւ որ 1977-ին ՀՅԴ 21-րդ Ընդհանուր ժողովին կողմէ ընտրուած Բիւրոն ինծի կը վստահէր իր ելեւմտական գործառնութիւններուն վերահսկողութիւնը: Պարտականութիւնս ստանձնելու համար պարտէի հանդիպիլ նորընտիր Բիւրոյի գանձապահ ընկ. Վաչիկ Ղարաբեգեանին, որ կը մնար արեւմըտեան Պէյրութ՝ Պրիսթոլ պանդոկը: Որոշեալ

ժամուն գացի ընկեոջ մօտ, ուր քիչ ետք մեզի միացաւ ընկ. Հրայրը: Այդ օր առաջին անգամն էր, որ մօտէն պիտի ծանօթանայի անոր հետ, որմէ ետք մինչեւ իր ունեցած պատահարը, շուրջ 18 տարիներ, միասին պիտի գործէինք, որովհետեւ ընկ. Վաչիկին Թեհրան բնակելուն պատճառով ընկ. Հրայրն էր, որ կը վարէր Բիւրոյի նիւթական գործառնութիւնները: Թաւալող տարիներուն հետ ընկեր Հրայրին ու իմ միջեւ սերտ յարաբերութիւն մը զարգացաւ՝ հիմնուած իմ կողմէ գերազանցապէս աշխատասեր ու նուիրեալ կուսակցական ղեկավարի մը նկատմամբ տաժած յարգանքի, իսկ իր կողմէ՝ երիտասարդ ընկերոջ մը նկատմամբ ունեցած վստահութեան:

Իր մասնագիտութեան բերումով, իբրեւ ելեկտրագետ-ճարտարագետ, ընկ. Հրայր ուներ գիտական միտք, պատմաքաղաքական հետաքրքրութիւններ, գաղափարաբանական խոր համոզումներ, կազմակերպուած եւ բժախնդիի աշխատելաոճ, յարաբերական խառնուածք եւ բարեկիրթ վերաբերմունք: Տուեալներ, որոնք դաշնակցական ղեկավարին կու տային նոր երեւոյթ մը՝ զայն դուրս բերելով հրապարակագրի, ուսուցիչի, գինտորականի կամ բժիշկի դասական տիպարէն, անոր տալով ցարդ

արեւմտեան ընկերութեան յատուկ վարչագետի յատկանիշը:

Ընկ. Հրայրը կը պատկանէր դաշնակցական այն սերունդին, որ թրծուեցաւ Դրոններու, Ռուբէններու, Վրացեաններու եւ նմաններուն անմիջական շունչին տակ: Ընկ. Հրայրի պարագային պէտք է յատկապէս նշել իր հայրը՝ ընկ. Թորգոմը, Հայաստանի Ա. Հանրապետութեան շրջանին գործած ու անկախութեան սերունդին հետ տարագիր դարձած հաւատաւոր դաշնակցականը, որ մեծ ազդեցութիւն գործած էր անոր ազգային, գաղափարական, բարոյական աւանդապահ դաշնակցականի դաստիարակութեան վրայ, եւ որուն նկատմամբ մեծ յարգանք կը տածէր ընկ. Հրայրը:

Երբ ընկ. Թորգոմը մահացաւ, արեւմտեան Պէյրութը կ'ապրէր Լիբանանի քաղաքացիական պատերազմի ծանր օրերէն մէկը: Ընկ. Հրայրը պարտականութեամբ քաղաքէն դուրս էր եւ չկրցաւ հօր յուղարկւորութեան ներկայ ըլլալ: «Քրիստափոր» կոմիտեութեան տղաքը ռումբերու տակ առժամաբար ընկ. Թորգոմին մարմինը ամփոփեցին արեւմտեան Պէյրութ Մաքհուլ փողոցի վրայ գտնուող յոյն ուղղափառներու գերեզմանատունը: Այս պարագան ծանր ազդած էր ընկ. Հրայրին վրայ եւ յա-

ձախ ցառով կը յիշէր զայն, մինչեւ որ յարմար առիթով մը քրոջը՝ Ալիսին հետ Պէյրութ եկաւ եւ եկեղեցական արարողակարգով ընկ. Թորգոմին մարմինը փոխադրել տուաւ հայոց գերեզմանատուն:

Ամուսնացած ըլլալով գիտակից, հիւրասեր, հանդարտաբարոյ, հայ մօր մը կերպարը մարմնատրոզ տիկին Անահիտին հետ եւ ունենալով չորս զաւակներ, երկու մանչ եւ երկու աղջիկ, ան կազմած էր աւանդապահ հայ ընտանիք մը, ուր գերակայ էին մարդկային արժէքներն ու ազգային մտահոգութիւնները: Ընկ. Հրայր սովորութիւն չունէր առանձին ընկերներու հետ դուրս ելլելու: Այցելուները անպայման կը հիւրընկալուէին իր տան մէջ, տիկին Անահիտի պատրաստած հայկական կերակուրներու սեղանին շուրջ, ուր ամբողջ ընտանիքն ու ընկերները կը բոլորուէին: Նոյնպէս՝ ժամանցի պահերը ընկեր Հրայրը կը սիրէր անցընել ընտանիքով ու կուսակցական ընկերներու հետ միասին, ծովափը: Շատ կը սիրէր նարտի խաղալ:

Այս հաւաքոյթներուն մասնակից ընկերները նկատած ըլլալու են, որ տիկին Անահիտն ու ընկ. Հրայրը որքան սեր, գուրգուրանք եւ յարգանք կը տածէին իրարու նկատմամբ: Անոնք ո՛չ միայն կեանքի ըն-

կերներ էին, այլեւ՝ գաղափարակից ընկերներ, «կուսակցական» ընկերներ, ուր տիկին Անահիտի հեզահամբոյր հասկացողութիւնը քաջալեր կը հանդիսանար ընկեր Հրայրի կուսակցական գործի նուիրումին:

Ընկ. Հրայրի յարկին տակ ծաւալած խօսակցութիւններուն ընդմէջէն ի յայտ կու գար անոր զաւակներուն կրթութեամբ ու դաստիարակութեամբ մօտէն հետեւող հօր տիպարը: Կը յիշեմ իր գրասենեակին մէջ հանդիպում մը համալսարանի դասախօս մեր ընկերներէն Հրաչ Պետոյեանին հետ, որմէ կը խնդրէր օգտակար ըլլալ մեծ տղուն՝ Դերենիկի դասերուն, որ քաղաքական գիտութիւններ կ'ուսանէր Պէյրութի ամերիկեան համալսարանին մէջ:

Մինչեւ 60-ականներու սկիզբը սփիւռքը ներքաշուած էր նեղ ազգային հակամարտութիւններու մէջ, որոնք աւելի կը ծառայէին մեծապետական շահերուն, քան՝ հայ ժողովուրդի քաղաքական խտելներու իրականացման: Գաղութներուն ազգային կեանքը կը թաւալէր խորհրդայնամետ եւ հակախորհրդային ամուլ մտածողութեան շուրջ: Հայութիւնը, որպէս քաղաքական ուժ, միջազգային բեմին վրայ ներկայ չէր: Այդ տարիներուն աշխարհը կը թեակոխէր զարգացման նոր փուլ: Համաշխարհայնա-

ցումով յառաջացած ազատականութիւնը ազգային գաղափարախօսութիւնները նահանջի կը մատնէր:

ՀՅԴ 18-րդ Ընդհանուր ժողովին Բիւրոյի անդամ ընտրուելով՝ ընկ. Հրայրն ու իր սերնդակիցները կը միտէին սփիւռքահայութիւնը հեռու պահել աշխարհաքաղաքական ազատականութենէն, ինչպէս նաեւ՝ տեղայնական նեղ հայրենասիրութենէն: Անոնց հեռանկարն էր հայ ժողովուրդին առջեւ բանալ քաղաքական գործունեութեան նոր դաշտ: Հայութիւնը միջազգային ուժերու հետեւողի վիճակէն դարձնել քաղաքական գործօն: Հայ դատի պայքարը իր քաղաքական դրսեւորումներով կը դառնար ազգային գաղափարախօսութեան հիմնաքարը հայ զանգուածներուն համար, սփիւռքի մէջ թէ Հայաստան, ցոյց տալով նոր հեռանկարներ:

Ցեղասպանութեան յիսնամեակի նշումը գործնապաշտ ազգայնականութեան լուսազոյն դրսեւորումն էր, որ հայ ժողովուրդին ու յատկապէս Դաշնակցութեան համար պիտի ըլլար ինքնակազմակերպումի եւ քաղաքական մարտունակութեան սկիզբը:

Վերոնշեալ ռազմավարական հայեացքներու գործնականացման համար ՀՅԴ 20-րդ Ընդհանուր ժողովը, ուր գերակշիռ էր

Հրայր Մարութեանի եւ Սարգիս Չէթլեանի մտածողութիւնը, առաջին առթիւ կ'որդեգրէր Դաշնակցութեան հետագայ տարիներու գործունեութիւնը պայմանաւորող քաղաքական ուղեգիծը եւ շարքերու երիտասարդականացման ու վերաշխուժացման համար կու տար կազմակերպական բնոյթի շարք մը որոշումներ:

Առաջին առթիւ ներազգային լարուածութիւնները մեղմացնելու միտումով ՀՅ Դաշնակցութիւնը 1972-ի Լիբանանի խորհրդարանական ընտրութիւններուն կ'առաջադրէր լիբանանահայ լայն զանգուածին ազգային հաւաքական ձգտումներուն գոհացում տուող, ազգային կեանքէն ներս դերակատար եղած ու ժողովուրդին յարգանքը վայելող ազգայիններէ բաղկացած թեկնածուներու ցանկ մը, որ կ'ունենար դրական արձագանգ, ինչ որ ճամբայ կը հարթէր Հայ դատի հետապնդման գործին առջեւ՝ անոր տալով համազգային բնոյթ, միեւնոյն ատեն դիւրացնելով պահանջատիրական պայքարը ցուցական հարթակ փոխադրելու, ապրիլ 24-ի սգահանդէսները վերածելով քաղաքական հաւաքներու, քայլարշաւներու, բողոքի ցոյցերու, օտար հանրային կարծիքը ի նպաստ Հայ դատին կողմնորոշելու նպատակով:

Մեծ եղաւ ընկ. Հրայրին դերը երիտա-սարդութիւնը Հայ դատի ցուցական աշխատանքներուն մէջ ներգրաւելուն մէջ: 1973 ապրիլ 24-ի նախօրեակին էինք: Չաւարեան ուսանողական միութիւնը որոշած էր որմագոյներու միջոցով Լիբանանի հասարակութեան ուշադրութեան յանձնել Հայոց ցեղասպանութեան անժամանցելիութիւնը: Լիբանանի ներքաղաքական վիճակը պաղեստինեան հարցի պատճառով անհանդարտ էր: Կեդրոնական կոմիտեն խոհե-

մութիւն կը նկատէր ձեռնարկը յետաձգել: ԿԿ-ի եւ Չաւարեանի վարչութեան խառն նիստին, որուն իբրեւ Բիւրոյի ներկայացուցիչ ներկայ էր նաեւ ընկ. Հրայրը, կողմերը իրենց տեսակետներուն վրայ անդրդուելի կը մնային, զաւարեանականները անպայման որմագոյներ փակցնելու, իսկ Կ.Կ.-ը դեմ՝ կանխատեսելով հաւանական դէպքեր ապահովական ուժերուն հետ, քաղաքական այդ անկայուն օրերուն: Կողմերու տեսակետները ունկնդրելէ ետք ընկ. Հրայր խօսքը ԿԿ-ի ընկերներուն ուղղելով՝ ըսաւ. «Եթէ տղաքը յանձն առած են քանի մը օր ոստիկանատունը անցընել, ինչո՞ւ արգելք կը հանդիսանաք, կ'ենթադրեմ, որ անոնք իրենց պատասխանատուութիւններուն եւ պարտաւորութիւններուն գիտակից են, երբ նման քայլի կը դիմեն»: Հարցը լուծուած էր եւ նոյն գիշերն իսկ տղաքը աշխատանքի լծուած էին՝ որմագոյները փակցնելու:

Ընկ. Հրայրի գործի մարդ ըլլալու առանձնայատկութիւնը, ճշդապահ պաշտօնեայի նման որոշեալ ժամուն իր Աթենքի գրասենեակէն, շրջաններուն հետ, ամէնօրեայ կապ հաստատելու, տեղեկանալու, տեղեկացնելու, ցուցմունքներ կատարելու, մղում տալու եւ աշխատանք պահանջելու արժանիքը իբրեւ ղեկավարի՝ տիրական եղաւ

Դաշնակցութեան կազմակերպական շրջաններու աշխուժացման մէջ:

Միջազգային ընտանիքին կողմէ Յեղասպանութեան ծանաչման եւ Հայ դատի պահանջատիրութեան պայքարը ամբողջութեամբ ծանրացած էր ընկ. Հրայրի ուսերուն: Ան կը հաւատար, որ ընկերվարութիւնը Հայ յեղափոխական դաշնակցութեան անբաժանելի մասն է եւ ժողովուրդներու ազգային ազատագրական պայքարը ընկերվարական կարգերու հաստատմամբ կը հիմնաւորէր: Այդ տրամաբանութեամբ ալ կապեր հաստատեց եւրոպական ընկերվարական կուսակցութիւններուն հետ եւ հետապնդեց ՀՅ Դաշնակցութեան Ընկերվար Միջազգայնականի վերանդամակցութիւնը:

Ընկ. Հրայրի գաղափարական համոզումները, մարտունակ ոգին, խոհուն, հեռատես եւ ձկուն քաղաքական գործիչի յատկութիւնները կը դրսեւորուէին իր յարաբերութիւններու ընթացքին, որ զինք կը գատորոշէր պարզ քաղաքագետներէն: Ան կը հաւատար, որ հայ ժողովուրդի ազգային իտեալներու իրականացման ճամբուն վրայ պէտք է կարողականութիւն ունեցող բոլոր ուժերը, կազմակերպութիւններ թէ անհատ ազգայիններ համախմբել եւ շինարար աշ-

խատանքի լծել քաղաքական կեանքէն ներս նուաճումներ արձանագրելու համար: Այս տրամադրութենէն մեկնելով՝ Ֆրանսայի եւ Յունաստանի ընկերներուն միջոցով, յատկապէս՝ Ժիլ Մարտիրոսեանի, Հանրի Փափազեանի, Վարուժան Գնունիի եւ այլոց ջանքերով կապեր հաստատեց եւ հանդիպումներ ունեցաւ այդ օրերու եւրոպայի քաղաքական գործիչներու, Ֆրանսայի արտաքին գործոց նախարար Ռոլան Տումայի, Յունաստանի վարչապետ Անտրէաս Փափանտրեուի, Ընկերվար Միջազգայնականի ընդհանուր քարտուղար Լուիզ Այալայի հետ: Այդ շփումները շարունակուեցան՝ հասնելով մինչեւ այդ օրերու Աստրիոյ վարչապետ, ընկերվար-դեմոկրատ Պրուինօ Քրայսքիին, Իտալիոյ վարչապետ ընկերվար Պեթինօ Քրաքսիին եւ Ֆրանսայի նախագահ Ֆրանսուա Միթերանին՝ ճամբայ հարթելով 1987-ին եւրոպական խորհրդարանի կողմէ Հայոց ցեղասպանութեան ծանաչման:

Հասարակական ու քաղաքական գործիչ ըլլալով հանդերձ, դաշնակցական ղեկավարը իր մտաւորական խառնուածքով միշտ ալ կարեւոր ներդրում ունեցած է հայ մշակոյթի զարգացման գծով: Այդպիսին էր նաեւ ընկ. Հրայրը: Կազմակերպական ու

քաղաքական աշխատանքներով կլանուած ըլլալով հանդերձ, ան աշխատակցեցաւ դաշնակցական մամուլին, յատկապէս՝ «Դրօշակ»-ին, գաղափարաբանական թէ քաղաքական բնոյթի յօդուածներ ստորագրելով: Դաշնակցութեան ընկերաքաղաքական ուղեգիծը պարզաբանող եւ Հայ դատի աշխատանքները ներկայացնող հրապարակային դասախօսութիւններով, ինչպէս նաեւ քաղաքական թէ ներազգային հարցերու գծով Դաշնակցութեան կեցուածքները բացատրող բանախօսութիւններով սատարեց սփիւռքահայութեան քաղաքական մտածողութեան զարգացման:

Սփիւռքահայ դպրոցաշինական ծրագիրները նոյնպէս եղան ընկ. Հրայրի հետաքրքրութիւններուն առարկան: Հիմնական դեր ունեցաւ Համազգայինի Մ. եւ Հ. Արսլանեան ճեմարանի հաստատման սկզբնական ծրագրի մշակման մէջ, ինչպէս նաեւ հանդիսացաւ մղիչ ուժը Մարսէյի ճեմարանի ստեղծման: Ան կը հաւատար, որ Մարսէյի մէջ գիշերօթիկ դպրոցի մը ստեղծումը, ուր կար մեծաթիւ հայ գաղութ, աշխարհագրականօրէն Չուիցերիոյ եւ Իտալիոյ մօտ ըլլալով, կարելի էր պիտի խաղար եւրոպահայ նոր սերունդներու հայեցի դաստիարակութեան մէջ: Մեծ աշխա-

տանք տարաւ Մարսէյի ճեմարանի շինութեան նուիրատու մը գտնելու գործին մէջ:

Իբրեւ պատմամշակութային հարստութեան՝ ընկեր Հրայր մօտէն ծանօթ էր Հայաստանեայց եկեղեցիին ու հաղորդակից անոր ոգիին, խորհուրդին եւ հաւատքին: Քաջ գիտէր Հայ եկեղեցւոյ ունեցած վճռորոշ դերակատարութիւնը հայ կեանքէն ներս պատմութեան ընթացքին: Կը հաւատար Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան իւրայատուկ դերակատարութեան սփիւռքի մէջ եւ այդ պատճառով ալ ամբօրէն կառչած մնաց այդ Աթոռի անկախութեան ու անոր ունեցած դերակատարութեան Հայ դատի պահանջատիրութեան մէջ:

Վերոնշեալ մօտեցումներէն մեկնելով, ինչպէս նաեւ իբրեւ ազգային ժողովներու անդամ, սերտ կապ ունեցաւ Կիլիկեան Աթոռի գահակալներուն հետ, մասնաւորաբար՝ Արամ Ա. վեհափառին (այն ատեն տակաւին Լիբանանի հայոց թեմի առաջնորդ), որ եկեղեցիներու համաշխարհային խորհուրդի գործադիր մարմինի անդամի եւ ապա նախագահի իր հանգամանքով, ընկ. Հրայրին հետ համադրուած աշխատանքով, կարելի էր ունեցաւ ՄԱԿ-ի մարդկային իրաւանց յանձնախումբին մօտ

Հայոց ցեղասպանության առնչուող բանաձևի մշակման գծով:

Խառնուածքով ժողովրդավար էր ընկ. Հրայր: Հարցի մը գծով որոշում կայացնելէ առաջ կը խորհրդակցէր, ընկերներու կարծիքները կը շօշափէր եւ ապա կը համադրէր: Խորհրդակցական այդ հանդիպումները յաճախ կ'ըլլային բուռն, որոնց ընթացքին սակայն ընկ. Հրայր երբեք իր հանգամանքը օգտագործելով՝ իր կամքը չէր պարտադրեր, այլ կը համոզէր, կամ կը համոզուէր, առաքինութիւն մը, որ յաճախ կը պակսի քաղաքական ղեկավարներուն:

1986-ին էր. Պուրձ Համուտի ապահովութեան եւ պարէնաւորման հսկող յանձնախումբի նոր կազմ մը յառաջացնելու համար ԿԿ-ի երկու անդամներով խորհրդակցութիւն մը ունեցանք ընկ. Հրայրին հետ: Հանդիպման սկիզբն իսկ ընկ. Հրայր ընկերոջ մը անունը առաջարկեց իբրեւ յանձնախումբի ատենապետ՝ նկատի ունենալով անոր այդ մարզէն ներս ունեցած փորձառութիւնը, իսկ մենք կը պնդէինք, որ ընկերոջ ինքնագլուխ գործելու բնաւորութիւնը, ընդհակառակը, կրնար աշխատանքներուն վնասել՝ անակնկալ ու աննախատեսելի կացութիւններ ստեղծելով, որոնց առաջքը առնել դժուար պիտի

ըլլար: Երկար եւ բուռն խօսակցութենէ ետք մեր անդրդուելի կեցուածքին դիմաց ընկ. Հրայր տեղի տուաւ՝ յաջողութիւն մաղթելով մեր աշխատանքներուն:

1988-ի փետրուարին կը պռոթկար արցախեան շարժումը: Նոյն թուականի օգոստոսին գումարուած ՀՅԴ 24-րդ Ընդհանուր ժողովը, իր ծրագրի ազգային առաջարկանքներէն մեկնած, ամբողջական զօրակցութիւն յայտնելով հայրենի ժողովրդային շարժման, որդեգրեց «Դէպի Երկիր» կարգախօսը եւ որոշեց Դաշնակցութեան վերընծիւղումը Հայաստանի մէջ: Տրուած որոշումներուն գործնականացումը վստահեցաւ ընկ. Հրայրին:

1989-ի դեկտեմբերին Գիւմրիի երկրաշարժէն ծիշդ տարի մը ետք, Սփիւռքահայութեան հետ մշակութային կապի կոմիտէի հրաւերով, Համազգային կրթական եւ մշակութային միութիւնը պիտի ներկայացնէի Երեւանի մէջ գումարուելիք Սփիւռքահայ մշակութային միութիւններու խորհրդաժողովին: Պէյրութի օդակայանը փակ ըլլալով՝ Երեւան պիտի երթայի Լառնաքա, Աթէնք, Մոսկուա, Երեւան ճամբով: Աթէնքի մէջ հանդիպեցայ ընկ. Հրայրին, որ Ընդհանուր ժողովի «Դէպի Երկիր» որոշում-կոչի տարերքին մէջ էր: Կապի մէջ էր «Ղարաբաղ»

կոմիտեի տղոցմէ քանի մը հոգիին հետ: Հայրենի մտաւորականութիւնը քաջալեր էր Հայաստան գործուղուած դաշնակցական տղոց աշխատանքին նկատմամբ:

Մեր խօսակցութիւնը ընդգրկեց ներհայաստանեան քաղաքական զարգացումները, որոնց նկատմամբ ուներ գործնապաշտ մօտեցում: Ընկ. Հրայր կը հաւատար, որ խորհրդային կարգերու փլուզումը Հայաստանէն կախեալ չէր, եւ այդ ուղղութեամբ ժողովրդային որեւէ շարժում կամ ցուցական քայլ կրնար Հայաստան-Ռուսիա կապերը սրել եւ դառնալ ի վնաս Հայաստանի: Կը մտածէր, որ եթէ Խորհրդային Միութիւնը բաղկացնող հանրապետութիւններուն մեծ մասը ուզեր անկախանալ, այդ պարագային Հայաստանն ալ պիտի ընդգրկէր այդ գործընթացը: Իսկ եթէ Խորհրդային Միութիւնը չփլուզուէր, ապա առայժմ Հայաստանի անկախանալը անհնարին էր եւ այդ պարագային միակ բանը, որ Դաշնակցութիւնը կրնար ընել, միջազգային քաղաքական շրջանակներուն մօտ Հայաստանի նկատմամբ բարենպաստ մօտեցում ապահովելն էր: Ան համոզուած էր, որ նման կացութեան առջեւ ՀՅԴ-ի Հայաստան վերադարձը պետք էր ըլլար Հայաստանի օրուան իշխանութիւններուն հետ բանակ-

ցելով, որեւէ այլ ուղի Դաշնակցութեան համար արկածախնդրութիւն կը նկատէր:

Հանդիպման աւարտին ընկ. Հրայր գիրքերու երկու մեծկակ կապոց դաշնակցական գրականութիւն տուաւ, որ յանձնեմ Ալվարոյ Պետրոսեանին, որ այդ օրերուն հայ մտաւորականութեան շարքերուն մէջ շատ գործունեայ էր եւ ծանօթ՝ իր ազգայնական մտածողութեամբ: Այնուհետեւ քաղաքական անցուդարձերը գահավէժ ընթացք ստացան, գլխաւորաբար՝ արցախեան ծակատի վրայ: Ընկ. Հրայրը Հայաստան այցելեց, որմէ ետք 1990 օգոստոսին ՀՅ Դաշնակցութիւնը հայ ժողովուրդին ուղղուած հաղորդագրութեամբ յայտարարեց Հայաստանի մէջ իր վերընձիւղումը: Սկսան Արցախի ազատագրման զինուորական գործողութիւնները դաշնակցական մարտիկներու անմիջական մասնակցութեամբ, որ նոր էջ բացաւ հայ ժողովուրդի ազգային ազատագրական պայքարի պատմութեան մէջ: Ընկ. Հրայր գաղափարական ու բարոյական մեծ ներդրում ունեցաւ արցախեան ազատամարտի ամբողջ ընթացքին եւ որոշիչ դեր՝ զինեալ պայքարի ու ժողովուրդի ինքնապաշտպանութեան կազմակերպման գծով:

Դաշնակցութեան ներհայաստանեան

քաղաքականությունը սակայն, որ ըստ ընկեր Հրայրի պատկերացումին պետք էր անկախության գործընթացը հասցնել հայ ժողովուրդի պապենական իրաւունքներու ձեռքբերման, Հայաստանի մէջ ժողովրդավարութեան իրական եւ ամբողջական հաստատման, որպէսզի Հայաստանը հասնի քաղաքակիրթ ազգերու մակարդակին, բախեցաւ նախկին խորհրդային կարգերէն վերապրած ուժերու եւ մեծապետական վերադասաւորումներու խաղին ստեղծած արգելքներուն:

Պետականութիւն կերտելու ճամբուն վրայ հայրենի իշխանութիւններուն թոյլ տուած բացթողումները, յատկապէս հայ ժողովուրդին մէջ «հայաստանցի» եւ «արտասահմանցի» տեսնելու մօտեցումը, տնտեսական քաղաքականութեան մէջ «մաֆիական» դրսեւորումները, շրջափակած ըլլալով հանդերձ, իշխանութեան որդեգրած արեւմտամետ քաղաքականութիւնը բաւարար պատճառներ էին, որ Դաշնակցութիւնը իշխանութիւններուն ընթացքը քննադատէ՝ պահանջելով, որ անոնք ըլլան շրջահայեաց, պետական կառոյցները զարգացնեն ազատական մօտեցումով, արհեստավարժ ու արժանաւոր անձինք պաշտօնի կոչելու քատրային քաղաքակա-

նութիւն վարեն, յարգեն քաղաքացիներու տարրական իրաւունքները, հրաժարին ժողովուրդին նկատմամբ խորհրդային վարչակարգէն մնացած ճնշումի միջոցներ կիրարկելէ, չկաշկանդեն մտքի ու խօսքի ազատութիւնները, վերջապէս ձգտին իսկական ժողովրդավարութեան հաստատման:

Ընկ. Հրայրի կողմէ հրապարակաւ կատարուած Դաշնակցութեան պահանջներու բանաձեւումը, օրուան իշխանութեան կողմէ ընկալուեցաւ իբրեւ Հայաստանի դէմ ուղղուած գործընթաց, որուն գագաթնակէտը հանդիսացաւ 1992-ի յունիսին Լեւոն Տէր Պետրոսեանի կողմէ ՀՅԴ 25-րդ Ընդհանուր ժողովի՝ Հայաստանի մէջ գումարման մետասաներորդ պահուն արգիլումը, ՀՅ Դաշնակցութիւնը իբրեւ «դաւադիր կազմակերպութիւն» ամբաստանութիւնը եւ ընկեր Հրայրին երկրէն արտաքսումը:

1993-ի գարնան ընկ. Հրայրին հանդիպեցայ ՀՅԴ մարմիններու խորհրդաժողովին, Կիպրոս, Նիկոսիա: Ժողովէն օր մը առաջ հասած ըլլալով՝ տեսնուեցանք «Աքրոփոլիս» պանդոկը, ուր կ'իջեաներ: Ընկ. Հրայր ազգ հասկացողութիւնը կը նկատէր մարդկութեան հոլովոյթին ամենազարգացած աստիճանը: Կը հաւատար, որ ազգե-

րու ազատագրումը կ'առաջնորդե մարդանհատի ազատութեան ու բարգաաճման, որուն պետք է ձգտի ամեն հայ: Այս տրամաբանութենէն մեկնելով՝ հայրենի իշխանութիւններուն Դաշնակցութեան ու իր նկատմամբ տրուած որոշումը կը նկատեր կամայական ու խիստ վիրաւորական, որ կը խոչընդոտեր ժողովրդավար եւ արդար կարգերու կայացումը Հայաստանի մէջ: Մտահոգ էր, որ պատահածը Դաշնակցութեան նկատմամբ քաղաքական հալածանքներու սկիզբ մըն է, որուն պետք է պատրաստ ըլլալ եւ այսուհետեւ իշխանութիւններու նկատմամբ նոր մօտեցում որդեգրել: Հետագայ դէպքերը, դաշնակցական ընկերներու ձերբակալութիւնները եւ բանտարկութիւնները հաստատեցին ընկ. Հրայրին մտահոգութիւնները:

Յաջորդական երեք օրերու ընթացքին ժողովը քննեց օրակարգի վրայ եղած հարցերը՝ ծանրանալով մասնաւորաբար հայրենի իշխանութիւններուն նկատմամբ ՀՅԴ Ընդհանուր ժողովին որդեգրած քաղաքականութեան գործնականացման աշխատանքներուն վրայ:

ՀՅԴ մարմիններու ժողովը եղաւ մեր վերջին հանդիպումը:

1998 դեկտեմբեր 26-ին, ցուրտ օր մը,

Երեւանի Թոխմախկեօլ ձինսածածկ գերեզմանատան քաղաքային պանթէոնը, Արամ Մանուկեանի շիրիմին հանդիպակաց կողմը, «Վերքերով լի» երգելով, ընկ. Հրայրին մարմինը յանձնեցինք հողին, այն հողին, որուն ազատութեան եւ անկախութեան համար իր կեանքը նուիրեց:

Այն պահուն, երբ իւրաքանչիւր ներկայ, իբրեւ վերջին յարգանք, կը ջանար ափ մը հող նետել ընկերոջ թաց շիրիմին, յիշեցի մեր առաջին հանդիպումը Պէյրութ՝ «Պրիսթօլ» պանդոկը: Աչքիս առջեւ պատկերացաւ ընկ. Հրայրին վայելուչ հասակը, մոխրագոյն մազերն ու հաստ ակնոցները, եւ զգացի, որ ինծի համար կուսակցական կեանքի ամբողջ ժամանակաշրջան մը փակուեցաւ:

Մարդիկ կան, որոնց մեկնումը կ'աղքատացնէ կեանքը: Ընկ. Հրայր Դաշնակցութեան երկնակամարին վրայ երեւցաւ դաշնակցական առաջին սերունդէն եօթանասուն տարիներ ետք, 1963-էն սկսեալ մաս կազմելով յաջորդական Բիւրոներուն եւ իր մտածելակերպով ու գործելակերպով դաշնակցական ղեկավարի տիպարը հարստացուց նոր օրերու պահանջները բաւարարող արժանիքներով՝ անոր տալով նոր դիմագիծ, որ կը մնայ ուսանելի:

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՅԱՌՆՈՒՄԻ ՆՈՒԻՐԵԱԼԸ...

ԱԼ ՊԵՐԹ ԱՃԵՄԵԱԼ

Ընկեր Հրայր հաստատոր ընկերվարական էր՝ հասարակական գիտությունների բնագաւառում բարձր մտատոր մակարդակով:

Ամբողջապէս նուիրուած լինելով ազգային արժէքների պահպանման գործին ու հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարին՝ նա խորքային համոզումով փարուած էր նաեւ համամարդկային վսեմագոյն արժէքներին:

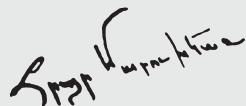
Աչքիս առաջ են ահա այն պահերը, երբ ընկեր Հրայրը ՀՅ Դաշնակցութեան ծրագիրն էր ուսուցանում մի խումբ նորագիր ուսանողներին:

Մեր առաջին ճանաչողութիւնը ՀՅ Դաշնակցութիւնից ու նրա գաղափարաբանութիւնից եղաւ ընկ. Հրայրի հետ դէմ առ դէմ

շփման միջոցով ու նրա տպատրիչ դասախօսական շարանով, որը, անշուշտ, իր արմատական ու անջնջելի ազդեցութիւնը ունեցաւ մեզ վրայ: Պետք է տեսնելք, թէ ինչ խոր համոզմունքով ու եռանդով էր ներկայացնում, պարզաբանում ու պաշտպանում ՀՅԴ-ի ընկերվարական հայացքները:

Նա ընկերվարութիւնը ՀՅ Դաշնակցութեան էութեան անբաժանելի մաս համարելով, ժողովուրդների ազգային ազատագրական պայքարները հիմնատրում էր ընկերվարութեան տրամաբանութեամբ ու յատարարում. «կարելի չէ չհասնել այն համոզումին, որ շահագործող բոլոր ուժերի ու շահագործումների տուն տուող պատճառների ջնջումն է միայն, որ իրականութիւն պիտի դառնայ ազատ մարդու այն-

Չեմ կրնար մէկ առ մէկ թուել երիտասարդութեան սպասող գործերը: Երիտասարդութիւնը շատ բան ունի ընելիք: Նախ՝ ես հարցում մը պիտի ուղղէի երիտասարդութեան: Ան պատրաստ է իր ամբողջ կեանքի տեսողութեան իր յանձնառութիւններուն տէր կանգնելու եւ, եթէ ոչ ամբողջովին, գէթ մեծաւ մասամբ զոհելու իր հաճոյքները: Երիտասարդութիւնը պատրաստ է Շայ դատին նուիրելու առանց – եւ կը կրկնեմ առանց – որեւէ նախապայմանի, եւ առանց որեւէ գնահատանքի սպասելու: Եթէ այո՛, ուրեմն հարցը լուծուած է. երիտասարդութիւնը աշխատանք ունի՛ ընելիք, սակայն անհիկա ամէն բանէ առաջ այս հարցումներուն պարտի պատասխանել:

քան բաղձալի տեսլականը: Ի վերջոյ, այդ է բոլոր յեղափոխութեանց եւ ազգային-ազատագրական պայքարների վախճանական նպատակը: Եւ ձիշդ այդ պատճառով իսկ ՀՅ Դաշնակցութիւնը Է՛ր եւ ՊԻՏԻ ՄԼԱՅ ընկերվարական կուսակցութիւն»:

Նա հայ ժողովրդի պահանջատիրութեան վերագարթօնքից ծնուած, ինքնամոռաց նուիրուածութեամբ քաղաքական գործիչ էր նա: Նա շնչում, ապրում էր հայ ժողովրդի ու նրա հայրենիքի ազատագրական պայքարի մօտաւոր յաղթանակների հեռանկարով ու իր կրօնքի տակ պահած խոր հաւատով: Չկայ ինքը՝ հայ ժողովրդի յառնումի նուիրեալը, բայց իրականութիւն է նրա հաւատն ու լաւատեսութիւնը:

Ընդունուած էր բոլորի կողմից՝ որպէս անվիճելի հեղինակութիւն ու անհատականութիւն, մինչեւ իսկ նրանց մօտ, որոնք երբեմն իր տեսակետները չեն բաժանում կամ իր գործելաոճը չէին հաւանում:

Տիրական ներկայութիւն էր կազմակերպութեան կեանքում ամենուրեք: Լաւատեղեակ էր ազգային-քաղաքական հարցերից: Տիրապետում էր կազմակերպական կեանքին ու մօտից վերահասու էր դրան: Հետետողական, անտրտունջ ու անյոգնում էր Հրայրը:

Հայաստանի կազմակերպության վերնձիղումը նրան տուել էր նոր շունչ, նոր ափն: Հայաստանի ձեւաորոտող քաղաքական դաշտում նա պարզորոշ կերպով տեսնում էր ՀՅ Դաշնակցութեան ճշմարիտ տեղն ու դերը՝ գաղափարական շարժման կոչումին համապատասխան:

Հայաստանի վերանկախացումից յետոյ նա շնչում, ապրում էր հայ ժողովրդի ու նրա հայրենիքի ազատագրական պայքարի մօտաւոր յաղթանակների հեռանկարով ու իր կրծքի տակ պահած հաւատով:

Նա քաղաքական ասպարեզ իջաւ Եղիշէ Զարենցի միասնութեան պատգամով ու հրապարակից հեռացաւ Հայաստանի օրայ իշխանաւորներին ուղղուած ու անարձագանգ մնացած ազգային միասնութեան իր կոչերով:

Խոհեմ, հեռատես ու ձկուն քաղաքական գործչի նրա մօտեցումներում յաճախ էր դրսեւորում մարտունականութեան ոգին, ինչը նրան բացարձակ կերպով զանազանում էր հերթական դիւանագէտներից, սովորական քաղաքական գործիչներից:

Քրիստափորի «յարատեւ կռուի» տեսութեան ոգին էապէս իւրացրած ու այդ ան-

զուգական հիմնադիր, ռահվիրայի «մարդագործ» օրինակով զանգուածների կորովը բարձր պահելու ու բարոյական տիպար կերտելու յեղափոխական տրամաբանութեամբ առաջնորդուողն էր Հրայր Մարութեանը:

Ներազգային ձակատում կլանող հոսանքների դէմ թիավարողը, ծանր օրերին դասալիքների ու դէպի հեռաւոր, «ապահով» ակեր արտագաղթողների դէմ հուժկու պայքարողն ու իր անձնական կեանքի օրինակով նրանց պատճառաբանութիւնների դէմ ծառացողն էր Հրայրը:

Իսկ արտաքին ձակատում հայ ժողովրդի իրաւունքների ու ազգային շահերի դէմ դրուած, այսպէս կոչուած, «քաղաքակիրթ օրէնքները» շրջանցողն ու ի հարկին կուսակցութեան վերջին տասնամեակների կամքի՝ զինեալ պայքարի ոգու թարգմանն ու գործը իրականացնողն էր նա:

Կազմակերպական կեանքում ակնառու դեկավար դէմք էր Հրայրը, առինքնող բնաւորութեամբ ու անանձնական մօտեցումներով:

2008

ՀՐԱՅՐ ՄԱՐՈՒԽԵԱՆ. ԴԱՇՆԱԿՑԱԿԱՆ ՀՍԿԱՆ

ՆԱԹԱՆ ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ

Այս տարի յոբելենական տարի մըն է: Հայաստանի Ա. Հանրապետության ու ՀՄԸՄ-ի հիմնադրության 100-ամեակը, Համազգային հայ կրթական եւ մշակութային միության հիմնադրության 90-ամեակը, բայց նաեւ՝ հասարակական-քաղաքական գործիչ, ՀՅԴ Բիւրոյի երկար տարիներու նախկին ներկայացուցիչ Հրայր Մարութեանի ծննդեան 90 եւ մահուան 20-ամեակն է:

Դժբախտաբար, բախտաւոր չեմ եղած հանդիպելու, զրուցելու կամ քննարկումներ կատարելու ընկեր Հրայրին հետ, բայց անոր գաղափարական էութեան ազդեցութիւնը առկայ է վրաս. իր որդեգրած քաղաքական, ընկերային եւ տնտեսական մտածողութեան ուղղութիւնը կանգուն է սե-

րունդներուն մէջ ու պիտի մնայ յաւիտեան:

Հրայր Մարութեանը կը պատկանէր այնպիսի սերունդի մը, որ կրցաւ եւ յաջողեցաւ քայլ պահել ժամանակի ոգիին հետ, երբ ՀՅԴ-ի 1972-ի Ընդհանուր ժողովին «Վերադարձ յեղափոխական արմատներուն» կարգախօսը որդեգրեց ՀՅ Դաշնակցութեան տեսական ու գործնական կեանքին մէջ: Սերունդ մը, որուն համար ներշնչանքի աղբիւր դարձան Ափրիկէի, Ասիոյ ու Հարաւային Ամերիկայի ազգային, ընկերային ու տնտեսական ազատագրութեանց պայքարները: Սերունդ մը, որ ջանք չխնայեց քայլ պահելու եւրոպական ցամաքամասին մէջ ընկերվարական գաղափարախօսութեան զարգացման հետ ու կրցաւ հայկականացնել այդ փորձը՝ հայկական դիմա-

գիծ տալով անոր՝ 1978-ին ՀՅԴ-ի վերամըշակած ծրագիրին ընդմեջէն:

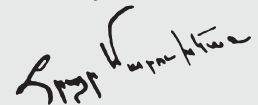
Հրայր Մարութեանը, մեր կարծիքով, առանց որեւէ չափազանցութեան, կրնանք նկատել Դաշնակցութեան ժամանակակից մտածողութեան հայրը: Ան ապրեցաւ յետխորհրդային ժամանակաշրջանի դաժան օրերը, ականատես եղաւ իր անկախութիւնը վերականգնած Հայաստանի մէջ կատարուած լայնածաւալ սեփականաշնորհումներուն, արհեստակցական ու գիւղացիական միութիւններու կեանքի վերացման ու տնտեսութեան ապաարդիւնաբերականացման:

Ան ականատես եղաւ Հայաստանի մէջ ժողովրդավարական սկզբունքներու խախտումներուն, ընդդիմութեան նկատմամբ հալածանքներուն ու խօսքի ազատութեան բռնաբարումներուն: Ան նաեւ ականատես եղաւ արցախեան հարցի ու Հայ դատի հարցերով զիջողական յայտարարութիւններուն: Ազատագրուած հողեր յանձնելու ու Հայ դատի հետապնդումէն հրաժարելու կոչերուն:

Իբրեւ սկզբունքային գործիչի՝ անոր պատասխանը վերեւ յիշուած բոլոր մարտահրաւերներուն եղաւ կտրուկ ու հիմնուած գաղափարական ուղղուածութեան վրայ:

Հրայր Մարութեանի շնորհիւ է, որ գծուե-

... Իսկ եթէ գայ այն օրը, երբ ժողովուրդը այնպէս փափաքի, որ Դաշնակցութիւնը անցնի իշխանութեան գլուխ, ապա այն ատեն մենք պիտի վերցնենք այդ պարտականութիւնը եւս: Բայց իշխանութիւնը երբե՛ք նպատակ չէ եղած Դաշնակցութեան համար: Չէ եղած նոյնիսկ 1918-ին, երբ անկախութիւնը չոքեց մեր վրայ եւ ժողովուրդը ըսաւ Դաշնակցութեան «ե՛կ ղեկավարէ», եւ եկաւ ղեկավարեց: Դաշնակցութիւնը իշխանութեան հասնելու համար չէ, որ այս բոլորը կ'ընէ, այլ՝ իշխանութեան նպատակելու համար:

ցաւ ՀՅԴ հայաստանեան կառոյցի քաղաքական, ընկերային ու տնտեսական քաղաքականութեան ուղղուածութիւնը:

Մերժել լայնածաւալ սեփականաշնորհումները, պաշտպանել Հայ դատի արդար լուծումը եւ Հայոց ցեղասպանութեան ճանաչումը պետական մակարդակով ու տեր

կանգնիլ Արցախի անկախութեան եւ ազատագրուած տարածքներուն, այս բոլորը եղան ո՛չ միայն Դաշնակցութեան հայաստանեան կառոյցի, այլեւ Դաշնակցութեան բոլոր կազմակերպութեանց հիմնական արժէքները:

Ընկերային ու տնտեսական արդարութիւնը, ժողովրդավարութիւնը, արդար խաղաղութիւնը եւ Հայ դատի պայքարը կազմեցին դաշնակցական անհատի առօրեայ կեանքին հիմնական սիւները: 20 տարի անցած է Հրայր Մարութեանի մահէն, սակայն գրեթէ շատ բան չէ փոխուած հայաստանեան քաղաքական, ընկերային եւ տնտեսական կեանքին մէջ, իսկ այդ փոքր փոփոխութիւնն ալ դեպի ետդարձ կատարած է: Լայնածաւալ սեփականաշնորհումներուն պատճառով խորացած է ընկերային դասակարգերուն միջեւ անհաւասարութիւնը, անհատ սեփականատէրերը այսօր հիմնական մասը կազմած են հայաստանեան քաղաքական կեանքին, սակաւապետութիւնը տակաւին իր ակռաները սեղմած, կը գոյատեւէ, ու նաեւ սակաւապետները կը վայելեն կառավարութեան գորգորանքը՝ իբրեւ «մեծ սեփականատէրեր» եւ, ամենէն կարելորը, խորհրդային համակարգի անկումէն սկսեալ մինչեւ այ-

սօր կը կիրարկուի նոր-ազատականութիւնը, որ յիշեալ բոլոր չարիքներուն պատճառն է:

Այսօր Հրայր Մարութեանի թէ պետականաշինութեան տեսլականի եւ թէ փիլիսոփայական աշխարհահայեացքի կարելորութիւնը աւելի կը զգացուի, քան՝ երէկ: Պետականաշինութիւն, իբրեւ պետութեան դերակատարութեան վերարժեւորում՝ այսօր պէտք է զօրացնել պետութեան հսկողութիւնը մեծ ընկերութիւններուն վրայ, ընկերային բարօրութիւնը ապահովել բնակչութեան լայն խաւերուն համար, իսկ միակողմէ ալ Հայ դատի պայքարի ջահը միշտ վառ պահել միջազգային ատեաններու մէջ: Փիլիսոփայութիւն. իբրեւ ազգայինի ու միջազգայինի միջեւ կամուրջ գտնող անձ ու նաեւ իբրեւ ազգային, ընկերային ու տնտեսական հարցերու համակարգող, որ կրցաւ փաստել, թէ երեքն ալ կը փոխլրացնեն մէկը միւսը՝ հայկական կեանքին մէջ:

Ժամանակն է ներշնչուելու մարութեանական շունչով՝ վերակառուցելու ազգայինի ու միջազգայինի միջեւ փոլ եկած կամուրջը եւ սկսելու վերստին առաջնահերթ նկատել ընկերային ու տնտեսական հարցերը՝ ազգային-քաղաքական հարցերուն կողքին:

ԳԼԽԱԳԻՐ ՄԱՐԴՆ ՈՒ ԴԱՇՆԱԿՑԱԿԱՆ ՂԵԿԱՎԱՐԸ

ԲԵՆՕ ԹՈՆ ԴԵԱՆ

Սիրելի՛ ընկեր Հրայր,

Ահա՛ հաւաքուած ենք դագաղիդ շուրջ՝ վերջին հրաժեշտը տալու քեզի եւ ուշացած արժեւորումը կատարելու դաշնակցականի մեծ վաստակիդ:

Չորսուկէս տարի առաջ անողոք ծակատագիրը կենդանի, բայց անպատասխան էակի մը վերածեց քեզ: Մարմինդ կ'ապրեր ու կը շնչեր, բայց կը լսէր արդեօք: Կը տեսնէր ու կը զգա՞ր այն բոլորը, որոնք քու պաշտած կուսակցութեանդ, հայրենիքիդ եւ ժողովուրդիդ բաժին հանուեցան վերջին այս տարիներուն:

Պատասխանը չունինք ապրողներս: Սակայն թէ՛ հոս հաւաքուածներս, եւ թէ անոնք, որոնք պայմաններու բերմամբ այսօր ներկայ չեն յուղարկաւորութեանդ, բայց վստա-

հաբար հեռուներէն կը հետեւին մեզի, բոլորս ալ հաստատօրէն կրնանք վկայել, որ լռութեանդ ամբողջ տեսողութեան՝ Դաշնակցութեան շարունակուող երթին մէջ, պայքարունակ ոգիդ կը թեւածեր մեր մտքերուն, սրտերուն եւ կազմակերպական բոլոր շարժումներուն վերելք:

Կը թեւածէ նաեւ այս պահուն. պիտի շարունակէ դեռ երկար ատեն թեւածել ու հաւատք եւ եռանդ ներշնչել ապրողներու:

Հիմա որ կ'երթաս միանալու յաւիտենական իրենց հանգիստը գտած դաշնակցականներու մեծ փառանգին, յարգանքի մեր զգացումներուն եւ արտայայտութիւններուն կը միացնեն հրապարակային արժեւորումը այն անհատականութեան եւ գործին, որ կապուեցաւ անունիդ եւ դարձաւ արժեքա-

տր սեփականութիւնը Հայ յեղափոխական դաշնակցութեան:

Դուն շատերու համար եղար ուսուցիչ՝ իբրեւ ներկայացուցիչը դաշնակցական ղեկավարութեան այն սերունդին, որ երեսնամեակ մը առաջ տարագիր հայութեան ու տարագրեալ մեր կազմակերպութեան առջեւ բացաւ քաղաքական պայքարի եւ կազմակերպական խոյանքի նոր հանգրուան:

Մեր սերունդը բախտը չունեցաւ թրծուելու Աղբալեաններու եւ Դրոներու, Ռուբէններու եւ Նաասարդեաններու, Շանթերու եւ Վրացեաններու շունչին տակ: Բայց ձեր սերունդին եւ յատկապէս քու սեփական օրինակիդ ճամբով՝ մեր սերունդը ո՛չ միայն հաղորդուեցաւ Դաշնակցութեան գաղափարական ու կազմակերպական ասանդներուն եւ արժէքներուն, այլեւ՝ սորվեցաւ սեփական վարքով վերանորոգել ու հարըստացնել բոլորես առաջ հայ ժողովուրդին պատկանող այն հարստութիւնը, որ կը կոչուի Դաշնակցականութիւն:

Դաշնակցականի ասանդապահութիւնդ կը պարտէիր հօրդ՝ ընկեր Թորգոմին, որ Հայաստանի Հանրապետութեան շրջանին գործած ու անկախութեան սերունդին հետ տարագիր դարձած հաւատաւոր դաշնակցական էր: Դաշնակցութեան բիրեղացու-

ցած ազգային, բարոյական եւ գաղափարական արժէքներուն տէր կանգնելու հօրենական այդ դաստիարակութիւնը ներշնչման աղբիւր պահեցիր մինչեւ մահ:

Մեր արժետրումին մէջ դուն անձնական կերպար մը չես արդէն, չէիր շատոնց՝ ինքունորոյն անհատականութեան վառ արժանիքներու անվիճելիօրէն տէր ըլլալով հանդերձ: Սերնդակից ու պաշտօնակից ընկերներուդ հաւաքական կամքով դուն կոչուեցար ներկայացնելու արժէքներու այն համակարգը, որ Դաշնակցութեան մէջ նուիրագործուած է իբրեւ բարոյական գերագոյն հեղինակութիւն՝ ՀՅԴ Բիւրօ:

Սփիւռքեան մաշումի պայմաններուն մէջ, երբ աշխարհով մէկ գաղափարական շարժումները անկումի եւ տագնապի շրջան կը բոլորէին, իսկ հայ կեանքի մէջ քաղքենիացումը եւ այլասերումը հայկականութենէ ու Հայ դատի պայքարէն կը վանէին նորահաս սերունդները, գործակից ընկերներուդ հետ դուն կը պարզէիր Դաշնակցութեան կազմակերպական, գաղափարական, յեղափոխական եւ քաղաքական ասանդներուն վերադառնալու եւ վերանորոգուելու դրօշը:

Քաղաքականացման եւ կազմակերպական վերանորոգման ի խնդիր պայքարը

երեսնամեայ քու գործունեությանդ առաջին հանգրուանին կիզակետը հանդիսացաւ: Տարագիր հայութիւնը պետք ուներ ցիրուցան իր ուժերը ի մի բերող, գաղթօճախները կղզիացման վիճակէն դուրս հանող եւ քաղաքական կազմակերպ ուժի վերածող ընդհանուր յայտարարի: Հայ դատի հետապնդման գաղափարը դուք դարձուցիք այն մղիչ ուժը, որ ազատ, անկախ եւ միացեալ Հայաստանի տեսլականով տոգորուած տարագիր հայ բազմութիւններուն, յատկապէս նորահաս սերունդներուն առջեւ լայն բացաւ քաղաքական գործուն շարժումի դաշտը: Ապրիլ 24-ի սգահանդէսներէն անդին անցաւ տարագիր հայութիւնը: Բողոքի ցոյցեր կազմակերպեց թրքական դեսպանատուններու առջեւ, հայ ժողովուրդի իաւունքներն ու արդար պահանջները աշխարհին լսելի դարձնող հաւաքներու, քայլարշաններու եւ գրաման աքթերու ձեռնարկեց, օտար հանրային կարծիքը Հայ դատին ի նպաստ կողմնորոշող քարոզչական եւ ակադեմական լսարաններ իրագործեց: Այդ առումով Եղեռնի յիսնամեակը եղաւ ձեր սերունդին քաղաքական ուստումի անկիւնաքարը: Հայաստանի հայութեան 1965-ի երեսնեան մեծ ցոյցերը գիտցաք քաղաքականօրէն արժե-

տրել եւ մէկ ազգի, մէկ հայրենիքի եւ մէկ ու միացեալ պայքարի պատկանելու գիտակցութեամբ թրծել տարագիր հայութիւնը:

Ընկ. Հրայր, քաղաքականացման այդ շարժումին յաջողութեան մէջ իր կարետր բաժինը ունեցաւ գործի մարդու առանձնա-յատկութիւնդ, գործ ստեղծելու, գործ պահանջելու եւ գործ համադրելու քու արժանիքդ, որ տիրական յատկանիշներէն մէկը դարձաւ ղեկավար գործիչի քու վաստակիդ: Գաղութներու ազգային-միութենական թէ ներկուսակցական-կազմակերպական կեանքը պետք ուներ արդիական մօտեցումով ղեկավարման, աշխատանքներու ճիւղատրման եւ համադրման, ինչպէս նաեւ՝ օրուան նորոգի պայմաններուն հետ քայլ պահող կառոյցներու յառաջացման ու համապատասխան մասնագիտացած մարդուժի պատրաստութեան: Այս ճամբով էր, որ ՀՅԴ Բիւրոն քայլ առ քայլ վերածուեցաւ ո՛չ միայն Դաշնակցութեան կազմակերպական տարբեր շրջաններուն միջեւ կապերը բազմապատկող ու ամրապնդող ղեկավար մարմնի, այլեւ՝ գաղութներու միջեւ համագալին գաղափարական կեդրոնացում յառաջացնող ներգործօն կոուանի: Եւ ժամանակին հետ սկսաւ նուաճել զուգահեռաբար թէ՛ գաղութներու ազգային-միութենա-

կան կառոյցները արդիականացնելու եւ ուժեղացնելու, թէ՛ համագաղութային կառոյցներ յառաջացնելու եւ տարագիր հայութիւնը կազմակերպ մէկ ամբողջութեան վերածելու մտածողութիւնը:

ՀՅԴ պատմութիւնը կարեւորութեամբ պիտի արժեւորէ, ընկ. Հրայր, քու եւ քու անմիջական գործակիցներուդ վճռորոշ ներդրումը՝ Դաշնակցութիւնը իր յեղափոխական աւանդներուն եւ գաղափարական արմատներուն վերադարձնելու շրջադարձին մէջ, որուն հիմքը դրուեցաւ 1972-ին, ՀՅԴ 20-րդ Ընդհանուր ժողովին:

Հայ դատի ցուցական գործունէութեան ծաւալումը, հակաթուրք պայքարին շղթայազերծումը, ՀՅԴ Ծրագրի վերամշակումն ու վերահաստատումը, Հայաստան-սփիւռք յարաբերութեանց սերտացման ի խնդիր կամուրջներ նետելու հետեւողական ճիգերը, բայց մանաւանդ Դաշնակցութիւնը երիտասարդական միութիւններու ցանցով ուժեղացնելու եւ այդ ձամբով ազգային-

միութենական մեր կեանքի ղեկավարութիւնը թարմացնելու զուգահեռ եւ զիրար ամբողջացնող քայլերը, 1972-էն մինչեւ 80-ականներու երկրորդ կէտը, պատմական նշանակութիւն ունեցող նուաճումներ եղան: Մինչեւ մեր օրերը հասնող անդրադարձ ունեցան այդ բոլորը, որոնց անձնապէս թէ հաւաքաբար կապուեցաւ քու եւ Բիւրոյի գործակից ընկերներուդ անունը:

Ծայր աստիճան դժուար ու բարդ կացութիւններ դիմագրաւելու, քարացած եւ կա-

ղապարուած մտայնութիւններ ու մօտեցումներ քանդելու եւ բարեփոխելու, տեղական եւ միջազգային մակարդակներով քաղաքական-պետական աշխոյժ յարաբերութիւններ մշակելու գնով կարելի եղաւ յաղթական դուրս գալ անկիւնադարձային այդ հանգրուանէն: ՀՅԴ Բիւրոյի իրաքանչիւր անդամ եւ յատկապէս դո՛ն, ընկեր Հրայր, հարկադրուեցաք պայքարիլ բոլոր ծակատներուն վրայ, հասնիլ բոլոր կարիքներուն: Ահա այս հանգրուանին է, որ ղեկավար ընկերոջ եզակի յատկութիւններդ, մտաւորական մարդու բազմակողմանի հետաքրքրութիւններդ, մարտունակ դաշնակցականի անսակարկ զոհաբերութիւնդ ու մանաւանդ սերունդ պատրաստելու, գործի լծելու եւ անոր յառաջխաղացքին առջեւ դռներ բանալու երիտասարդական մշտանորոգ եռանդդ հիմնական դեր ունեցան Դաշնակցութեան արձանագրած յաջողութիւններու ճեռքբերման մէջ:

Անյաղթահարելի դժուարութիւններու դէմ յանդիման գտնուեցաւ մեր կուսակցութիւնը նաեւ մեր կամքէն անկախ պատճառներով, երբ Դաշնակցութեան վերանորոգման այս հանգրուանին քաղաքական անկայունութեան, տնտեսական տագնապի եւ քաղաքացիական պատերազմի հսկայ ալիքներ

հարուածեցին հայաստանամերձ երկիրներն ու հոն կայք հաստատած եւ կազմակերպուած հայահոծ գաղութները: Արտագաղթի անհակակշռելի հոսանքին դէմ ամբողջ հասակով ծառանալ պետք էր, մեր ժողովուրդին ինքնապաշտպանութեան եւ պետական հոգատարութեան հարցերը լուծելու հրամայական խնդիր կար: Այդ

մարտահրաւերներուն եւ արժանատրապէս ընդառաջելու ծամբան պատուով կտրեցիք դուն եւ ընկերներդ՝ ազգային պատասխանատուութեան բարձրութեան վրայ կանգնելու օրինակելի կեցուածքով, տասնամեակներու խորք ունեցող միջկուսակցական տարակարծութեանց փարատումին ուղիներ գտնելով եւ միասնական կեցուածքի ու գործակցութեան գետինը ընդլայնելով:

Սիրելի՛ ընկեր Հրայր, 80-ականներու երկրորդ կիսուն արդէն իր պսակումին հասած էր Դաշնակցութեան կեանքին այդքան կարեւոր այս հանգրուանը: Հայկական հարցին նկատմամբ ստեղծուած էր միջազգային հետաքրքրութիւն, ՄԱԿ-ի շրջափակէն ներս առնուած էր Հայոց ցեղասպանութեան փաստը ծանչնալու առաջին քայլը, Եւրոպական խորհրդարանը որդեգրած էր Հայկական հարցին քաղաքական լու-

ծում մը առաջադրող իր ծանօթ բանաձեւը, սփիւռքի ազգային-կազմակերպական կառույցը թեւակոխած էր արդիականացման իր տունը, իսկ Հայաստան-սփիւռք գործակցութեան առջեւ սկսած էին պարզուիլ յուսադրիչ հեռանկարներ՝ կապերու բնականոնացման առումով:

Նոր բացուող այս հանգրուանին համապատասխան սերնդափոխութեան եւ երիտասարդացման դարձակետին կը գտնուէր մեր կուսակցութիւնը, երբ փետրուար 1988-ին բռնկեցաւ Արցախեան շարժումը: Նոյն տարուան օգոստոսին գումարուած ՀՅԴ 24-րդ Ընդհանուր ժողովին, որուն մասնակիցներէն կարելի էր թիւ մը այսօր հաւաքուած է հոս, «Դէպի Երկիր» սեւեռելու եւ հայրենի ժողովրդային շարժման ամբողջական զօրակցութիւն ցուցաբերելու մեր կուսակցութեան նոր ուղեգիծի մշակման մէջ դարձեալ հիմնական նշանակութիւն ունեցաւ քուներդրումը: Ընդհ. ժողովէն ընտրուած Բիւրոն քեզի վստահեցաւ Հայաստանի մէջ Դաշնակցութեան վերընձիւղման պատմական գործին ղեկավարութիւնը: Ո՛չ միայն հայ ժողովուրդի ու Դաշնակցութեան կեանքին մէջ կը բացուէր նոր հանգրուան մը, այլեւ՝ անձնապէս քեզի համար սկիզբ կը դրուէր գործունէութեան նոր դաշտի մը, ուր

մարտունակ յեղափոխականի եւ պետական հասուն գործիչի համադրումը կը սպասուէր ՀՅԴ Բիւրոյի ներկայացուցիչէն: Հայաստանեան մեր հետագայ գործունէութիւնը դուն առաջնորդեցիր՝ դժուարին այդ համադրումին հասնելու ակներեւ ճիգով: Արցախեան ազատամարտի պարագային մենք կրցանք դաշնակցականավայել վարքով տէր կանգնիլ մեր պատասխանատուութեան՝ ազգային ազատագրական պայքարի հերոսական նոր էջի մը նուաճումին մէջ անուրանալի ներդրում ունենալով: Նոյն արդիւնքին կարելի չեղաւ հասնիլ ներհայաստանեան մեր գործունէութեան պարագային, ուր նախկին խորհրդային կարգերէն վերապրած ուժերու եւ մեծապետական ազդեցութեան գօտիներու վերադասաւորման մեծ խաղին մէջ, Դաշնակցութեան ինքնահաստատման երթը բախեցաւ խութերու:

Հակառակ Դաշնակցութեան վերընձիւղման առջեւ յարուցուած բոլոր դժուարութիւններուն, մենք կարողացանք ե՛ւ Արցախի անվտանգութիւնը, ե՛ւ հայրենի պետականութեան ամրապնդումը վեր դասել քաղաքական ընթացիկ բոլոր հաշիւներէն եւ հակադրութիւններէն: Այս առումով եւս դուն գիտցար վեր բարձրանալ Պահու

ծնշումներեն եւ յանուն ազգային միասնութեան ու հայ ժողովուրդի գերագոյն շահերու պաշտպանութեան՝ գործակցութեան ձեռք երկարել նոյն այն իշխանութեանց, որոնք անհիմն ամբաստանութիւններով խափանած էին ՀՅԴ Ընդհանուր ժողովին Հայաստան գումարումը եւ հայրենիքէն հեռանալու նախագահական վերջնագիր տուած էին անձնապէս քեզի՝ իբրեւ ՀՅԴ Բիւրոյի ներկայացուցիչ:

Դաշնակցութեան աւանդներէն ներշնչած գործակցութեան այդ ձեռքը բռնելու ո՛չ բարոյական մեծութիւնը եւ ոչ ալ ազգային պատասխանատուութեան ոգին ունեցան այդ օրերու մեր հակառակորդները: Բայց այսօր հայրենիք քու վերադարձդ եւ պաշտօնական շուքով հայրենի հողի վրայ թաղումդ անուրանալի ապացոյցն են մեր յաղթանակին, որուն խոր համոզումը միշտ առաջնորդեց քու կեանքդ ու գործունեութիւնդ:

Եւ ինչպէս երեսնամեայ քու գործունեութեանդ տարբեր հանգրուաններուն, նաեւ հայաստանեան բեմի վրայ, որքան ալ մարդիկ կամ քաղաքական ուժեր հակադրուած ըլլային քու ներկայացուցած գաղափարներուդ կամ ներկուսակցական առումով չբաժնէին ղեկավարելու քու ոճդ, բոլորն ալ

միշտ մէջդ յարգեցին Սարդն ու Դաշնակցական Ղեկավարը՝ իր մարմնատրած զօրատր անհատականութեան եւ վճռականութեան համար:

Այս օրերուն մենք ականատես եղանք նաեւ հայրենի մեր ժողովուրդին ու պետութեան կողմէ քեզի նկատմամբ ցուցաբերած յարգանքի արտայայտութեանց, որոնք իրաւամբ կրնան նկատուիլ մեծագոյն գնահատանքը քու Գործիդ եւ վաստակիդ:

Յարգանքի եւ մանաւանդ սիրոյ խոր զգացումներ մեզ բոլորս այսօր հաւաքած են հոս, որպէսզի հրաժեշտի մեր վերջին խօսքը ուղղենք քեզի, ընկեր Հրայր: Քեզի՝ որ երկար տարիներ ուղեցոյց եւ խօսակից եղար շատերուս:

Ի վերջոյ միացար սուրբ հողիդ:

Յանուն ՀՅԴ Բիւրոյին, կազմակերպական մեր բոլոր շրջաններու մարմիններուն եւ ընկերներուն՝ կը վստահեցնեմ քեզի, որ կը շարունակուի եւ պիտի շարունակուի Դաշնակցութեան երթը:

Աձիւններդ թող հանգիստ ընեն հայրենի սուրբ հողին մէջ:

*(ՀՅԴ Բիւրոյի ներկայացուցիչին
դամբանականը)*

ՀՊԱՐՏ ԴԱՇՆԱԿՑԱԿԱՆ ԲՆԱԾԻՆ ՂԵԿԱՎԱՐԸ

ՀՐԱՉ ՏԱՄԱՊԵՏԵԱՆ

Գիտենք, որ խուռներամ հաւաքուած էք այսօր հողին յանձնելու համար ՀՅ Դաշնակցութեան վերջին 40-50 տարիներուն ամենէն նուիրեալ եւ ականաւոր դէմքերէն՝ ընկ. Հրայր Մարութեանի անշունչ մարմինը: Ու ցաւ է ինձի համար, որ, այլ պատասխանատուութիւններով ծանրաբեռն, բայց մանաւանդ առողջական պատճառներով, այսօր անձնապէս մաս չեմ կազմեր յուղարկատրներու բազմութեան:

Որքան ալ որ 1994 թուականի ամառը պատահած չարաղետ արկածէն ասդին՝ աւելի քան չորս տարիներէ ի վեր, փաստօրէն հաշտուած ըլլայինք ընկ. Հրայրը ընդմիջտ կորսնցուցած ըլլալու իրողութեան հետ, ինչքան ալ պատրաստուած ըլլայինք վերջնագոյն այս բօթին, անոր մահուան

գոյժը խորապէս կը խոցէ բոլորս, ճամբան փակելով՝ նուազագոյն, տարտամ ու թերեւս անհեթեթ յոյսի մը: Ուստի թող այդ գուժին անմիջական ազդեցութեան տակ ըսուած անկեղծ սա խօսքերը նկատուին հուսկ յարգանքի արտայայտութիւն տասնամեակներու գործակից աւագ ընկերոջս հասցէին:

Նախ՝ ափսոսանքով լեցուն սա առաջին մտածումը, որ յաճախանքի նման լեցուցած է զինք մօտէն ծանչցողներու տպաւորական ներաշխարհը աւելի քան չորս տարիէ ի վեր, այն օրէն ասդին՝ երբ Միջերկրականի դաւադիր ջուրերը ողողեցին ընկ. Հրայրի թոքերը, անվերադարձ կերպով վերջ տալով անոր գիտակից կեանքին: Այս պիտի ըլլար ՀՅ Դաշնակցութեան Բիւրոյի ներ-

կայացուցիչ եւ իր բազմերես գործունեութեան մէջ այնքան ուժական եւ աշխուժ՝ Հրայր Մարութեանի վախճանը: Մահ կայ, մահ ալ կայ: Մահ կայ նահատակի՝ կռուի դաշտին վրայ թէ այլուր՝ թշնամի գնդակի մը զոհ երթալով, կամ-թերեւս նոյնքան պատուաբեր-առօրեայ դանդաղ, այլ գիտակից մաշումով՝ բանտերու մէջ թէ հանրային-կազմակերպական աշխատանքներու:

Բայց մահ էր, եապէս յեղափոխական անձնատրութեան մը կեանքին արժանի վերջատրութիւն էր տարիներու սա անգիտակից կիսամահը՝ հարազատներու լուռ ու անզօր կսկիծով շրջապատուած: Զէ, ճակատագիրը-եթէ կայ այդպիսի բան-անողոք եղաւ մեր ողբացեալ ընկերոջ հանդէպ:

Կարծես որոշուած էր տեղ մը, որ Հրայր Մարութեանի կեանքի վերջին տարիներուն, ինք, եւ իր ընդմէջէն բովանդակ ՀՅ Դաշնակցութիւնը, պետք է կրէին երկու ծանր հարուածներ.- առաջինը՝ մեր կուսակցական արժանապատուութեան խոցումը, 29 յունիս 1992-ին, Հրայր Մարութեանի արտաքսման նախագահական անհիմն եւ անհեթեթ վճռով, որ ստեղծուած համընդհանուր տրամադրութեան մէջ անկարելի կը դարձնէր 25-րդ Ընդհանուր ժո-

ղովի շարունակումը ի Հայաստան, ապա նաեւ երկրորդը՝ սա աւելի քան քառամեայ մահաքունը, նոյնքան ողբերգական ու անհեթեթ, Աթէնքի ծանօթ արկածով սկսած (17 յուլիս 1994) եւ 21 դեկտեմբեր 1998-ին միայն իր անխուսափելի վախճանին յանգած: Եւ այս երկու իրողութիւններու կողքին ու անոնց սերտօրէն յարակցուած՝ կեցածքներու եւ դէպքերու տարօրինակ յաջորդականութիւն մը, ամբողջ յայտագիր մը հակադաշնակցական հալածանքներու, որ վերջ պիտի գտնէր Հանրապետութեան ղեկավարութեան փոփոխութեամբ եւ ներկայ նախագահի ընտրութեամբը միայն: Ափսոս կորսուած ժամանակին...:

Ընկ. Հրայր Մարութեան ՀՅԴ Բիւրոյի անդամ ընտրուած էր 1963-ի ԺԸ. Ընդհանուր ժողովին: Անկէ 9 տարիներ ետք, երբ տողք. Ատուր Գապաքեանը մահացաւ, բոլորին համաձայնութեամբ՝ իրեն վստահուեցաւ ներկայացուցիչի պաշտօնը: Եւ առաջին օրերէն ան փաստեց, որ լրիւ արժանի էր այդ կոչումին.- բծախնդիր՝ որոշումներու անթերի գործադրութեան գծով, բայց նաեւ ուշիմ եւ արագ միտք, կարող նիստերու միջեւ անմիջօրէն լուծում տալու ներկայացող ամէն անակնկալ հարցի:

20-րդ Ընդհանուր ժողովէն (1972) մինչեւ

ութսունական թուականներու վերջերը երկարող 15-16 տարիները մեր կուսակցութեան պատմութեան մէջ կը յատկանշուին Հայ դատի պահանջատիրական շեշտումով: Այդ մարզի ընդհանուր դասատրման ու ղեկավարման մէջ հիմնական դեր ունեցաւ մեր ողբացեալ ընկերը, որուն արժանիքներն ու իրականացումները օր մը մանրամասն պիտի գրուին ՀՅ Դաշնակցութեան պատմութեան մատեանին մէջ:

Սրտոտ էր ու խիզախ, նեղ ընկերական շրջանակէ դուրս՝ ընդհանրապէս քիչ արտայայտուող, այլ խստօրէն բժախնդիր՝ տրուած հրահանգի մը ամբողջական եւ անշեղ գործադրման գծով: Ունէր անշուշտ իր նախասիրութիւնները ընտրուած անձնակազմի տարրերուն մէջ, բայց իր գնահատանքը, առհասարակ, «լաւ տղայ է»-ի կամ «քաջ տղայ է»-ի սահմանները չէր անցներ:

Խորապէս համոզուած էր ՀՅ Դաշնակցութեան անցեալ ու ժա-

Յ. Մարուխեան, Անդրանիկ Ուրֆալեան
եւ Յրաչ Տասնապետեան

մանակակից ուժին, արժեքին եւ կարողութիւններուն, եւ էապես կողմնակից՝ խնդիրները լուծելու մեկին եւ հատու եղանակներուն, որոնք դաշնակցականութեան եութենէն իսկ կը բխին: Բայց եւ այնպէս, անհրաժեշտ պարագաներու՝ խոհականութիւնը կը պարտադրէր իրեն լսելու իր ընկերներուն տրամադրութիւնները եւ ի՛ր կարգին ենթարկուելու հաւաքական որոշումներու: Այսպէս եղաւ ահա, որ Հրայր Մարութեանը վերջին անգամ լուռ-բայց ծակատը բարձր-հեռացաւ Հայաստանէն, անսալով Հանրապետութեան օրուան նախագահին անբովանդակ զրպարտութիւններուն եւ արտաքսման այլանդակ որոշման, խնայելով մեր նորանկախ հայրենիքին՝ աննախատեսելի վախճանով ներքին խռովութիւններ:

Այսպէս էր ընկ. Հրայր Մարութեանը, պաշտամունքի հասնող նուիրումով մը լեցած Դաշնակցութեամբ եւ դաշնակցականութեամբ, հպարտ դաշնակցական բնածին ղեկավարի իր անհերքելի եութեամբ, յաճախ անզիջող իր համոզումներուն մէջ, պայքարող իր տեսակետներու իրականացման համար, բայց եւ զգայուն՝ ընկերաբար եւ անկեղծ մօտեցումով իրեն եղած ցուցմունքներուն, նոյնիսկ քննադատու-

թիւններուն նկատմամբ: Խիստ ու յամառ երբեմն, մեր երբեմնի մարտական կարգ մը ղեկավարներուն նման, բայց երբեք իր գործակիցները չհասկցող կամ զանոնք անտեսող. հպարտօրէն գիտակից իր սեփական արժանիքներուն եւ կարողութիւններուն, բայց երբեք անընկերական ու դաժան:

Հրայր Մարութեանի հետ մեր անձնական ծանօթութիւնն ու մտերմութիւնը հինէն կու գար, 50-ական տարիներէն, երբ երիտասարդ անդամներ էինք կուսակցական քոյր մարմիններուն - ինք՝ Թեհրանի Կ. Կոմիտէին, ես՝ Հրուանդանի: Պէյրութը բիրոյսանիստ քաղաք էր այդ ժամանակաշրջանին, եւ զանազան մարմիններու ընկերներ յաճախ կը տեսնուէին այնտեղ: Մեր անմիջական շրջանակին մաս կը կազմէր նաեւ իր նշանածն ու հետագայ կինը՝ Անահիտը, որ Պէյրութի Ամերիկեան համալսարանի ուսանողուի էր: Ինչպէս ըսի, Հրայրը 1963-ի 18-րդ Ընդհանուր ժողովին ընտրուեցաւ ՀՅԴ Բիւրոյի անդամ, իսկ ես անոր յաջորդ Ընդհանուր ժողովին՝ 19-րդին (1967-68): Այդ տարիներուն էր, որ Մարութեանները փոխադրուեցան Պէյրութ, եւ մեր երկուքին մտերմութեան վրայ աւելցաւ ընտանեկան բարեկամութիւնը: Երանելի

օրեր էին: Երիտասարդութիւնը թելեր կու տար մեզի եւ «անկարելին կարելի կը դարձնէր»: Ու մենք կը գործակցէին փոխադարձ անկեղծ վստահութեամբ ու համարումով:

Այդ գործակցութիւնը շարունակուեցաւ եւ հետագային, երբ ինք Բիւրոյի ներկայացուցիչ էր այլեւս: Մենք միասին գտնուեցանք բաւական պատասխանատու աշխատանքներու մէջ, յատկապէս քաղաքական յարաբերութիւններու գծով (հայեր թէ օտարներ): Մեր մտերմութիւնն ու փոխադարձ յարգանքը չխախտեցան երբեք: Մեր խառնուածքներու բերումով՝ կ'ունենայինք անշուշտ տեսակետի տարբերութիւններ, մասնատրապէս գործելակերպային ոճի մարզին մէջ: Բայց, ամենայն խղճով կը յայտարարեմ հիմա՝ իր դագաղին առջեւ, ես բնաւ չդաւեցի մեր անկեղծ բարեկամութեան, ու համոզուած եմ անրօրէն, որ տարբեր չէր ի՛ր կեցուածքը ինծի նկատմամբ: Եւ երբ, տասնամեակներու ձիգերէն-ոմանք ամուլ, ոմանք արդիւնաբեր-ալ յոգնած, կը յայտնէի իրեն, որ կ'ուզէի քաշուիլ Բիւրոյէն եւ անոր սպառիչ պատասխանատուութիւններէն, Հրայր կ'ըսէր ինծի.- «Քիչ մը համբերէ՛. չէ՞ որ մենք իրարու անհրաժեշտ լրացուցիչներ ենք: Ես յախուռն եմ. դուն ալ

պետք եղած պարագային, փէշս կը քաշես, եւ պէտք է քաշես»: Քաշեցի... ընդհանրապէս յաջողութեամբ, երբեմն անյաջող: Ու այս բոլորը վերջ գտան, իր պարագային՝ Աթէնքի արկածով, իմ պարագայինս՝ թրքերու ծանրակշիռ վիրահատութեամբ մը, որ զիս ըրաւ կէս-մարդ...:

Սիրելի՛ Հրայր, ալ ի՛նչ կրնամ ըսել սա հանդիսատր պահուն: Մաշած տարագնէր,- «վարձքը կատար Անահիտին՝ տարիներու իր անխառն նուիրումին համար», ու ցաւակցութիւններ բոլոր հարազատներուդ՝ Ալենոյշին, Դերենիկին, Վահէին եւ Շաղիկին ու իրենց պարագաներուն: Բայց ցան ու ցաւակցութիւնները բոլորիս համար են, Հրայր, ՀՅ Դաշնակցութեան բոլոր մարմիններուն ու բոլոր ընկերներուն՝ որոնք օր մը, տեղ մը, պիտի զգան պակասը քու խրախուսիչ, հրահրող, երբեմն ալ սաստող ներկայութեանդ: Կը զգան ալ արդէն:

Ինչ լաւ էին հին օրերը, այնպէս չէ՞, գաղափարակից ընկեր:

Պատկառելի Թորգոմ Մարութեանի հոգին արդէօք չի՞ խայտար այս պահուն՝ գիտնալով, որ իր զաւակը, գէթ իր մահով, վերադարձած է հայրենի հողին:

Այդ սուրբ հողը թող թեթեւ գայ վրադ, սիրելի՛ Հրայր:

ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՈՒՂԻՈՎ ՈՒ ՆՊԱՏԱԿՆԵՐՈՎ

ՄԿՐՏԻՉ ՄԿՐՏԻՉԵԱՆ

Ընկեր Հրայրը ոչ եւս է:

Սկսեր էինք հաւատալ, որ ան վերջնական պարտութեան մատնած է չորս տարիներ շարունակ զինք ամեն վայրկեան հալածող մահը՝ հակառակ իր տկարացած վիճակին: Մահուան դեմ իր պայքարին ընթացքին անոր ցուցաբերած տոկոնութիւնն ու յամառութիւնը մեզ չէին զարմացներ: Ան այդպէս եղած էր իր ամբողջ գիտակից կեանքի ընթացքին՝ իր դիմակալած ամեն տեսակի դժուարութիւններուն մէջ, պայքարի բոլոր ոլորտներուն մէջ:

Թէեւ վերջին չորս տարիներուն ան մեզի վարժեցուցած էր իր լռութեան, սակայն չենք կրնար մոռնալ տասնամեակներ շարունակ հնչած իր խօսքը. չենք կրնար մոռնալ մանաւանդ իր գործը, որ դաշնակցա-

կան սերունդները վարակեց՝ իր աներկբայ դրոշմը դնելով Դաշնակցութեան արդէն հոյակապ պատմութեան վրայ եւ փայլուն մասնիկներ աւելցնելով անոր էջերուն մէջ:

Մենք մեր ասանդութիւններով սովոր չենք այսքան կանուխ վերլուծելու եւ իր ամբողջութեան մէջ արժեւորելու դաշնակցական անհատին գործը. ժամանակը իր դերակատարութիւնը պէտք է ունենայ այս ուղղութեամբ:

Մեզի խորթ են այսպիսի առիթներով սովորաբար արտայայտուող շքայլ խօսքերն ու բարեմասնութիւններ յատկանշող բառերու կուտակումը, նոյնիսկ եթէ տեղին ըլլան անոնք շատ անգամներ: Դաշնակցական իտեալականացած տիպարի չափազանցեալ խոնարհութիւնը, անոր պարտականու-

թեան գիտակցութեան բարձր աստիճանը նոյնիսկ հանրածանօթ իրականութիւններու արտայայտութեան մէջ կաշկանդիչ դեր կ'ունենան յաճախ:

Սակայն այս պարագային ակնբախ է վերջին երեք տասնամեակներու ընթացքին Հայ յեղափոխական դաշնակցութեան կատարած հսկայական ներդրումը Հայ դատի աշխատանքներուն մէջ թէ՛ արտասահմանեան, թէ՛ հայրենական բեմերուն վրայ. ներդրում՝ որուն մէջ 2021-ի բաժին ունի տարաբախտ ընկեր Հրայր Մա-

րուխեանը: Մեծ Եղեռնի յիսնամեակով սկսած եւ Արցախի ազատագրական պայքարով աւարտած այդ գործունէութիւնը այսօր կը կազմէ յանձնառու հայ քաղաքական միտքի առօրեայ մտածումի եւ աշխատանքի նիւթը:

Նոր սերունդը այսօր թերեւս այնքան ալ տեղեակ չէ, թէ ի՞նչ էր արտասահմանի հայութեան քաղաքական կացութիւնը Մեծ Եղեռնի յիսնամեակէն առաջ: Մոռցուած էր Հայկական հարցը, մոռցուած էին հայութեան իրաւունքները, մոռցուած էր հայ ժո-

ղովուրդը առհասարակ: Իսկ սփիւռքի հայութիւնը, ինքզինք այլեւս վերջնականօրէն հաստատած ըլլալով գաղութներէն ներս, բռնած էր անվերադարձ քաղքենիացման ճամբան: Յոյսը, տարագիր բազմութիւններու հաւաքական յիշողութեան ու մտքին մէջ տեղ ունեցող յոյսը, տժգունած էր՝ նահանջելով շրջապատի քաղաքակրթական ու մշակութային ճնշիչ ազդեցութիւններուն առջեւ:

Շնորհիւ եօթանասունական եւ ութունական թուականներու դաշնակցական գործունեութեան, հայութեան հարցերը ուժական ձեւով դրուեցան միջազգային հանրային կարծիքին առջեւ եւ արժանացան լուրջ ուշադրութեան: Միջազգային քաղաքական բեմը անդրադարձաւ, որ կարելի չէ հայութեան բռնաբարուած իրատունքներու հարցը յափտենական անտեսութեան մատնել: Միջազգային ատեաններ սկսան իր խորքին մէջ քննել յատկապէս Հայոց ցեղասպանութեան խնդիրը՝ զայն դուրս բերելով մոռացութեան փոշիներուն մէջէն: Բազմացան Հայոց ցեղասպանութեան եւ հայութեան իրատունքներուն նուիրուած հրատարակութիւնները: Միջազգային քաղաքական բեմին վրայ եւ լրատուական զանգուածային միջոցներու աշխարհէն

ներս յաջողութիւնը գրեթէ բացարձակ եղաւ: Իննսունական թուականներուն մէկէ աւելի պետութիւններու խորհրդարաններու կողմէ Հայոց ցեղասպանութեան պաշտօնական ծանաչման փաստերու սկզբնաղբիւրը պետք է փնտռել մասնաւորաբար Հայ յեղափոխական դաշնակցութեան վերջին երեք տասնամեակներու վրայ երկարող գործունեութեան մէջ, ի հարկէ առանց արհամարհելու ուրիշներու կողմէ նոյն ուղղութեամբ կատարուած աշխատանքները:

Ութսունական թուականներու վերջաւորութեան Հայաստանի շուրջ քաշուած երկաթէ վարագոյրը սկսաւ հետզհետէ հալիլ՝ եօթանասուն տարիներու աքսորական վիճակէ մը ետք Հայ յեղափոխական դաշնակցութեան առջեւ բանալով հայրենիքի ճամբան:

Արցախի հարցը կրկին բորբոքեցաւ, եւ Դաշնակցութիւնը Արցախեան գոյամարտի առաջին օրերէն ինքզինք տրամադրեց Արցախի ժողովուրդին ազատագրման պայքարին՝ այդ պայքարին մէջ ստանձնելով ռաիվիրայի դերը: Արցախի պայքարը ստացաւ համահայկական բնոյթ: Այդ դաշնակցական պայքարի կազմակերպման մէջ ընկեր Հրայր Մարութեան ունեցաւ հիմ-

նական դերակատարություն: Հայաստան կրկին յայտարարեց իր անկախությունը: Հայ պետական անկախության վերստեղծումով Հայ յեղափոխական դաշնակցությունը պաշտօնապէս վերադարձաւ հայրենիք:

Կազմակերպությունը սկսաւ արմատ նետել կրկին հայրենիքի մէջ:

Ազգային իմաստով այս խանդավառ մթնոլորտին մէջ էր, որ անկախության վերահռչակումէն տարի մը չանցած պատահեցաւ նաեւ անսպասելին, անընդունելին ու անհանդուրժելին. անհիմն մեղադրանքներով Հայաստանի օրուան իշխանութիւնները արտաքսման հրամանագիր յայտարարեցին ընկեր Հրայր Մարութեանին դէմ, խափանելով ՀՅԴ 25-րդ Ընդհանուր ժողովի գումարումը Հայաստանէն ներս: Ծանրօրէն խոցուած պատահածէն, ընկեր Հրայր ճիգ չխնայեց սրբագրել տալու համար ի գործ դրուած անարդարութիւնը: Այս կացութեան մէջ էր, որ 1994 յուլիս 17-ի չարաբաստիկ պատահարը փակեց իր գիտակցութեան աչքերը՝ հոգեկան «Վերքերով լի»:

Կեանք մը Դաշնակցութիւն եղաւ ընկեր Հրայրը: Պատանեկութենէն մինչեւ իր կեանքի ասարտը տառապեցաւ Դաշնակ-

ցութեան ու առհասարակ հայ ժողովուրդի ցաւերով եւ պայքարեցաւ անոր անժամանցելի իրատունքներու ձեռքբերման համար՝ մեր ուղիով, ի՛ր ուղիով, Դաշնակցութեան ուղիով: Գիտակից իր բազմակողմանի կարողութիւններուն, ան իր բոլոր կարելիութիւնները դրաւ հայութեան պայքարի երբեմն ապերախտ, սակայն վերջ ի վերջոյ միշտ հոգեկան գոհունակութիւն պատճառող նժարին մէջ: Իր ընկերներուն հետ միասին պայքարեցաւ պայքարի բոլոր դաշտերուն վրայ եւ, կասկած չկայ, որ անոնք յաղթանակներ տարին. եւ իրենց հետ՝ յաղթանակ տարինք բոլորս, յաղթանակ տարաւ Դաշնակցութիւնը, յաղթանակեց հայ ժողովուրդը:

Ընկեր Հրայրին հետ եւ իր սերունդով կը փակուի Դաշնակցութեան արտասահմանեան եւ հայաստանեան գործունեութեան մէկ փայլուն էջը: Սակայն, վստահ կրնաս ըլլալ, սիրելի՛ ընկեր Հրայր, որ գործունեութիւնը կանգ չ'առնէր: Նոյն ուղիով, նոյն նպատակներով. Դաշնակցութեան ուղիով եւ նպատակներով:

(ՀՅԴ Բիւրոյի անդամին խօսքը, արտասանուած՝ դեկտեմբեր 23-ին, Աթէնքի յուղարկատրութեան ժամանակ)

ՀՅԴ ԲԻՒՐՈՅԻ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՉ ԸՆԿԵՐԸ

ՎԱՐԱՆ Դ ՓԱՓԱԶԵԱՆ

Իրենց ենթակայական միտումները եւ առարկայական պահանջները արտայայտելու եւ իրականացնելու համար հաւաքականությունները կը դիմեն անհատներու, որոնք, շնորհիւ իրենց կարողություններուն եւ մտածելակերպին, կը դառնան ղեկավար:

Սակայն, ՀՅ Դաշնակցութիւնը կը պահանջէ անհատը արժեւորել յետ մահու միայն, անխախտ պահելու համար հաւաքական պատասխանատուութեան եւ երդութեան հաւասարութեան սկզբունքները, որոնց վրայ կառուցուած է դաշնակցական ընկերութիւնը:

Անցեալ երեք տասնամեակներուն ՀՅԴ Բիւրոյի ներկայացուցիչ Հրայր Մարութեան եղաւ կուսակցութեան գլխաւոր ղեկավար դէմքը, ինչպէս նաեւ առանցքը՝ ՀՅ Դաշնակցութեան մարտունակ վերականգնումին:

Հրայր Մարութեանի ղեկավարական առաջնութիւնը եղաւ արդիւնքը անոր վարչական կարողություններուն, բայց մանաւանդ՝ ՀՅ Դաշնակցութեան յեղափոխական որոշումին եւ իր մարտունակ նկարագրին կազմակերպական հանդիպումին:

Եղեռնի յիսնամեակով, ազգային ազատագրական տարբեր պայքարներու ծաւլումով եւ միջազգային հակամարտութիւններու մեղմացումով քաղքենիացման եւ գաղութային լծացման ծամբան բռնած սփիւռքահայութիւնը, 1970-ական թուականներուն գտնուեցաւ իր ինքնութեան ճշդումի եւ իր արժանապատուութեան փրկութեան հրամայականներուն դիմաց:

1972-ին ՀՅ Դաշնակցութեան 20-րդ Ընդհանուր ժողովը որոշեց ծաւալել Հայ դատի ցուցական գործունէութիւն եւ ձեռնարկեց ժո-

ղովուրդի, եւ յատկապէս երիտասարդութեան քաղաքականացման ու յեղափոխականացման գործին: Այս դժուարին առաջադրանքին իրականացման լծուեցան բոլորը, բայց անոր գլխատըր կերտիչը եղաւ ՀՅԴ Բիւրոյի ներկայացուցիչ Վրայր Մարութեանը: Երբեմն յախումն եւ յեղափոխական՝ յաճախ շրջահայեաց եւ հեռատես՝ ան ճիշդ գնահատեց հայ երիտասարդութեան եւ հայ գաղութներու պահանջատիրական ալիքը եւ, ըստ գործնական կարելիութիւններուն, զայն հունաւորեց դէպի Հայ դատի պայքար եւ ՀՅ Դաշնակցութեան ռազմավարութիւն:

Յեղափոխական գործը եւ կազմակերպական աշխուժացումը տեղի ունեցան գաղափարական վերընձիւղումի մթնոլորտի մէջ: Վրայր Մարութեան եղաւ հարազատ՝ իր մտածողութեան եւ նկարագիրին. ՀՅ Դաշնակցութեան ընկերվարական աշխարհայեացքին պաշտպան՝ ան նաեւ քաջալերեց ՀՅԴ Ծրագրին մէջ ազգային արժէքներու շեշտաւորումը, եւ ՀՅԴ Բիւրոյի շուրջ միացուց կազմակերպութեան տարբեր բեւեռները եւ միտումները:

Վրայր Մարութեանի կազմակերպական կարողութիւնը, պայքարի կամքը եւ գաղափարական կեցուածքը մեծապէս նպաստեցին, որ ՀՅ Դաշնակցութեան Ընդհանուր ժողովի որոշումները դառնան հայկական եւ միջազգային կեանքը յեղաշրջող իրականութիւն:

Բայց անոր գլխատըր արժանիքը կը կայանար իր կազմակերպական գիտակցութեան մէջ: Հակառակ երկար տարիներու ՀՅԴ Բիւրոյի ներկայացուցիչի իր դիրքին եւ ղեկավարին կատարուած խնկարկումներուն, Վրայր Մարութեան գործեց ՀՅԴ կազմակերպական կանոններու ծիրին մէջ, ան արժեւորեց իր կուսակցութիւնը, մարտունակ երիտասարդութիւնը եւ ընդհանրապէս հայ ժողովուրդը ու չգործեց անհամեստութեան մեղքը: Այս զուսպ կեցուածքը ի յայտ եկաւ յատկապէս 1992-ին, երբ Հայաստանի իշխանութիւնները հակադաշնակցական հալածանքին եւ ՀՅ Դաշնակցութեան Բիւրոյի ներկայացուցիչին հայրենիքէն վտարման մէջ տեսան իրենց հատուածական քաղաքականութեան հիմնաւորումը: Հակառակ կարգ մը ընկերներու յախումն պահանջին, որ ան կամովին չենթարկուի արտաքսման հրամանին, Վրայր Մարութեան ըսաւ. «Պէտք է յարգել պետութիւնը եւ օրէնքը», եւ արժանապատիւ կերպով մեկնեցաւ իր պաշտած հայրենի հողէն:

Ղեկավարին այս կեցուածքն էր, որ ընդգրծեց անհատի ստորադասումը՝ կազմակերպութեան, եւ ՀՅ Դաշնակցութեան գերադասումը՝ ղեկավարին: Այս եղաւ իր վերջին եւ նշանակալի իրագործումը իբրեւ ՀՅԴ Բիւրոյի ներկայացուցիչ եւ դաշնակցական ղեկավար:

ՀԵՌԱՑԱԻ, ՈՐՊԵՍՁԻ ՅԱԻԵՐԺՕՐԷՆ ՄՆԱՅ ՀԱՅՈՑ ՆՈՐԱԳՈՅՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԷԶԵՐՈՒՄ

ՎԱՀԱՆ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ

Ես ուզում եմ խօսել ընկեր Հրայր Մարութեանի հայաստանեան գործունեութեան մասին: Տասնամեակներ երազելով վերադառնալ Հայաստան, նա առաջին անգամ այդ հնարաւորութիւնն ունեցաւ մեզ համար շրջադարձային 88-ին: Ցանկացած դաշնակցականի գործունեութեան նպատակների կենդրոնում, ի հարկէ, Հայաստանն է եւ պետք է լինի Հայաստանը: Բայց այն ցաւով, հոգու այն անհանգստութեամբ, որով այդ ձշմարտութիւնն ընկալում էր ընկ. Հրայրը, երեւի թէ ըստ էութեան, իր ողջ բովանդակութեամբ, առայժմ չի ընկալուել:

Նա եկաւ Հայաստան 88-ին եւ մի քանի կարեւորագոյն գործ կարողացաւ անել: Նա էր առաջին մարդը, որ եկաւ մեզ՝ այստեղ

ապացուցելու, որ լեկենտներն այն մասին, թէ մենք թոյլ ենք, որ շրջապատուած լինելով թշնամիներով անզօր ենք որեւէ բան փոխել մեր երկրի ծակատագրում, սոսկ լեկենտներն են... Նա ապացուցեց մեզ, որ մենք ուժեղ ենք, համոզեց, որ ուժեղ ենք, եւ որովհետեւ դա ձի՛շդ էր՝ մենք յաղթեցինք:

Խօսելով այս տարիների Արցախեան գոյամարտի մասին, որպէս հիմնական կազմակերպիչներ միշտ նշում են մարտական կազմակերպիչները: Բայց գաղափարական, բարոյական, նիւթական եւ ամենակազմակերպիչը ընկեր Հրայր Մարութեանն էր: Եւ ոչ ոք երեւի թէ չի կարողանայ չափել նրա ներդրումը. որովհետեւ այդ ներդրումը աստուածների քանակով չի

չափում, նոյնիսկ այնտեղ ուղարկուած մարտական ջոկատների քանակով չի չափում. չափում է գաղափարական ու բարոյական չափանիշներով: Իսկ դրանք այնքան մեծ են, եւ այնքան դժուար է դրանց չափելը, որ միգուցէ այդ հարցին կը կարողանան պատասխանել միայն ապագայի պատմագիրները: 88 թուականին նոյնիսկ երկրաշարժը չկարողացաւ այնքան «ցնցել» մեր ժողովրդին, որ մենք լծացումից դուրս գանք. բայց եկաւ այստեղ ընկեր Հրայրը, եւ ապացուցեց բոլորիս, որ իրաքանչիւրիս պարտքն է՝ ամէն ինչ Արցախին տալ, որովհետեւ ինչ տրուեց Արցախին՝ տասնապատկուած վերադառնալու է:

Նա ծիշդ դուրս եկաւ: Ինչ որ մենք ներդրեցինք Արցախում տասնապատիկով վերադարձաւ, վերադարձաւ անկախութեամբ, վերադարձաւ ազատագրուած տարածքներով, վերադարձաւ պետականութեան ամրապնդմամբ, վերադարձաւ հայկական ուժի ստեղծմամբ: Եւ այսօր, Կովկասեան լեռներից հարաւ, մինչեւ Հնդկական Ովկիանոս ու Միջերկրական ծով՝ հայերին հաշի են առնում, առանց հայերի ոչ մի որոշում այլեւ չեն կարող ընդունել այս տարածաշրջանում: Եւ այդ հասկացողութիւնը այստեղ բերեց ընկեր Հրայր Մարութեանը:

Ես պետք է ասեմ նաեւ, որ ընկ. Հրայր

Մարութեանը այն մարդն էր, ով հասկանում էր՝ ինչպէս լծացուած, ճահճացող Հայաստանը կարող է վերակենդանանալ Արցախով, այդպէս էլ ձեռքից գնացող, թուլացող ու ճահճացող սփիւռքը կարող է Հայաստանով փրկուել: Եւ այսօր այն ամէնը, որ ներդրում է եւ կը ներդրուի Հայաստանում, լինի դա ուղեղ, նիւթական միջոց թէ բարոյական ներուժ՝ վերադառնալու է տասնապատիկով: Եւ ինչպէս Արցախից վերադարձաւ Հայաստան, այդպէս էլ Հայաստանից կը վերադառնայ սփիւռք, եւ միայն այդ ժամանակ իսկապէս կը կարողանանք ասել, որ մենք մէկ ազգ ենք եւ մէկ հայրենիք: Սա ընկեր Հրայրը հասկանում էր: Բարեբախտաբար, այն սերունդը, որը նա կարողացաւ Հայաստանում դաստիարակել, նոյնպէս դա հասկանում է:

Սա է մեր ծանապարհը, եւ ես երդում եմ ընկեր Հրայրի գերեզմանի առջեւ, որ մենք այդ ծանապարհով ենք գնալու եւ տանելու ենք բոլորին այդ ծանապարհով: Ընկեր Հրայրը եկաւ այստեղ եւ ասաց այն բառերը, որոնք մենք սկզբում լաւ չհասկացանք: Նա ասաց «Դեպի Երկիր», նա բերեց այստեղ Ընդհանուր ժողովի այդ կարգախօսը, որ սկզբում դժուար ընկալելի էր եւ մենք չէինք հասկանում, ինչ է նշանակում դա: Արդեօք, սփիւռքի զանգուածաբար տեղափոխում

այստեղ, կամ՝ նոյնամասշտապ այլ միջոցառում: Բայց հիմա, ողջ Հայաստանն է հասկացել, թե նա ինչ նկատի ունի: Վերջերս հրապարակուեց Հայաստանի նախագահի հրամանագիրը, որով նա ստեղծել է յատուկ պետական յանձնաժողով՝ կարեւորագոյն պետական դեմքերի մասնակցութեամբ, որը պետք է Հայաստան-սփիւք համատեղ համահայկական քոնկրետ գումարի, որպէսզի «Դեպի Երկիր»-ը իրականացուի պետական մակարդակով: Բայց առաջինը այդ դրօշը բարձրացրեց մեր ընկերը, որին այսօր մենք յանձնեցին հողին:

Ոչինչ աշխարհում չի կորչում, ոչ մի բան անհետք չի մնում, տարիներ շարունակ արտում էր ամէն ինչ, որպէսզի Հրայր Մարութեանի անունը մոռացութեան մատնուի: Ճակատագիրը դաժան ու անարդար եղաւ նրա նկատմամբ: Նա չմահացաւ 4 տարի առաջ, բայց նա «մահացաւ» 4 տարի առաջ: Այս 4 տարում ամէն բան արուեց, որպէսզի նրա անունը մոռացուի, բայց այսօր Հայաստանի պետութիւնը եւ ժողովուրդը յիշում են նրան. վկայ՝ այսօրուայ ողջ արարողութիւնները: Բոլորը վերջապէս հասկացան նրա հիմնական ներդրումը: Հասկացան, որ նրա նկատմամբ հետապնդումները՝ հետապնդումներ էին հայ ազգային շահերի դէմ: Հասկացան, որ հնարատր չէ

մոռացութեան տալ մի մարդու, որն ամբողջութեամբ նուիրուել է հայրենիքին: Նրան հետապնդում էին նախանձ միջակութիւնները, որոնց ներդրումը թէ՛ հայոց գիտութեան, թէ՛ պատմութեան մէջ հետք չի թողնելու: Նրան հետապնդում եւ փորձում էին հալածել: Բայց, այնուամենայնիւ, նա յաղթեց:

Նա չմահացաւ 4 տարի առաջ, որովհետեւ նա չէր կարող իրեն թոյլ տալ մահանալ, երբ մենք դեռ չենք յաղթել: Նրա հոգին դիմացաւ, մենք չգիտենք, միգուցէ նա այդ 4 տարում ամէն ինչ զգում էր: Պատկերացրեք, ինչ տանջանք է դա, բայց նրա հոգին պինդ կառչած սպասում էր մինչեւ գար այս օրը եւ նա համոզուեց, որ 98-ի աւարտն է, եւ մենք յաղթել ենք, եւ մեր գաղափարախօսութիւնը յաղթել է: Մարդիկ, որոնք մեզ հետ համաձայն չէին՝ այսօր մեզ հետ համաձայն են: Նա տեսաւ այդ ամէնը եւ միայն այդ ժամանակ թոյլ տուեց ինքն իրեն հեռանալ այս կեանքից: Հեռանալ, որպէսզի յաւերժօրէն մնայ հայոց նորագոյն պատմութեան էջերում, եւ յաւերժօրէն մնայ մեր սրտերում:

(ՀՅԴ Հայաստանի Գերագոյն Մարմնի քաղաքական ներկայացուցիչին դամբանական խօսքը)

ԸՆԿԵՐ ՀՐԱՅՐԸ

ԿԻՐՕ ՄԱՆՈՅԵԱՆ

Վստահաբար ընկ. Հրայրի նման ղեկավար ընկերներ ունեցած է Դաշնակցութիւնը. այդ կարգի անհատականութիւնները եութեամբ նման են. տարբեր, իրայատուկ է միայն անոնց այդ անհատականութեան արտայայտութեան ձեւը:

Ընկ. Հրայր եղաւ Դաշնակցութեան այն ղեկավարներէն, որոնք 25-30 տարի անընդհատ իրենց միտք ու քրտինքով շահախաճ են Դաշնակցութեան կամքը ելկերտած են Դաշնակցութեան գործը, անոր պատմութեան 108 տարիներու ընթացքին:

Այդ պատճառով ալ, ընկ. Հրայրի կորուստը, ոչ թէ հիմա, այլ արդէն անելի քան չորս տարի առաջ մեծ բաց մը ստեղծեց Հայ յեղափոխական դաշնակցութեան համար: Ընկ. Հրայրի ձգած հսկայական ասանդի հաշուեկշիռին մէջ, անկասկած, նաեւ այդ

բացը տեղ պիտի գտնէ «ելքեր»-ու սիւնակին տակ:

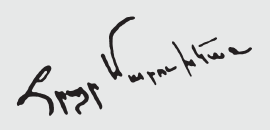
Կարելի է տարակարծիք ըլլալ ընկ. Հրայրի ունեցած տեսակետներուն հետ, կարելի է նոյնիսկ չբաժնել կարգ մը պարագաներու անոր գործելու եղանակը, սակայն դժուար, շատ դժուար է չտեսնել այն բազմաձևակատ ու մեծաձևակ գործը, որ Դաշնակցութիւնը կատարեց ընկ. Հրայրի նման առաջնորդ ունենալով: Առաջնորդ, որ իր կուսակցութեան շարքերուն էն ընդդիմախօսներուն եթէ ոչ սերը, բայց անպայման յարգանքը կը վայելէր:

Ընկ. Հրայրի ասանդին մասին որեւէ արժեւորում- որ անպայման պետք է կատարելի - անկատար ու թերի պիտի ըլլայ, առանց արժանատրապէս գնահատելու նաեւ իր հիմնական ու գլխաւոր գործակից-

ներու (կուսակցական թէ կեանքի ընկեր) ներդրումը: Այժմ, սակայն, շատ շուտ է ասիկա կատարելու համար: Այժմ, պահն է ընկ. Հրայրի յիշատակին արցունքի վերածելու մեր չորս տարիներու ծնշուած սուզը: Հաւանաբար պետք է մխիթարանք

գտնենք այն իրականութեան մէջ, որ ընկ. Հրայրի մահը պատահեցաւ այսօր եւ ոչ թէ չորս տարի առաջ, երբ ան դժուար որ հնարաւորութիւն ունենար նաեւ ֆիզիքապէս շաղախուելու իր այդքան պաշտած հայրենի հողին հետ:

Մէկ ազգի, մէկ հայրենիքի պատկանելիութեան խորիմաստ գիտակցութեամբ տոգորուած հայ մարդոց հիմնականատակային հարցերը՝ հարցերն են աշխարհասփիւռ հայ ժողովուրդի բոլոր զանգուածներուն: Այդ գիտակցութեամբ էին մկրտուած միացեալ, ազատ ու անկախ Շայաստանի պետական վէմը իրականացնող եւ Մայիսեան անկախութեան կռիւր նախապատրաստող հայ յանձնառու բազմութիւնները: Այդ գիտակցութիւնն էր, որ Մայիս 28-ով նուիրագործուած անկախ մեր հայրենիքի պարլամենտին մէջ, անմահանուն Աւետիս Ահարոնեանի արտասանած ձառին ընդմէջէն, մերժելով հայ մարդուն հագցուած ռուսահայ, հաճկահայ, պարսկահայ եւ այլ տարազումները՝ յայտարարեց, որ յետ այսու գոյութեան իրաւունք ունի միայն մէկ տարազում՝ մէկ ու ամբողջական ազգի պատկանելիութեան ՇԱՅ տարազումը: Եւ այլ ապրումով ու հասկացողութեամբ՝ հայը պիտի ստանձնէր իր պարտաւորութիւնները մէկ ազգի՝ ՇԱՅ ազգի նկատմամբ:

ԳՈՐԾԵՑ, ԾԱՌԱՅԵՑ, ՀԱՒԱՏԱՅ ՈՒ ՊԱՅՔԱՐԵՑԱՒ ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ ՀԱՄԱՐ

ԱՐԱՄ Ա. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

Վկայություն մը եղաւ Հրայր Մարութեանի կեանքն ու գործը՝ աւելի քան քառասուն տարիներու վրայ տարածուած: Վկայություն է կեանքը անոր, որ ինքզինք կ'ըմբռնէ որպէս անձ ու իր անհատական կեանքը կ'ապրի համայնական կեանքի մը շրջագիծէն ներս ու ի խնդիր այն բոլոր ճշմարտութիւններուն, արժեքներուն ու ճգտումներուն, որոնք կը կազմեն գոյութեան իրատունքը ու պայքարի նպատակը տուեալ կազմակերպութեան կամ ընկերութեան: Աւելի քան քսանհինգ տարիներ մօտէն ծանչցած եմ Հրայր Մարութեանը: Չինք ծանչցած եմ իր զգացումներուն, մտածումներուն, տազնապներուն ու գործերուն

ճամբով: Չինք ծանչցած եմ որպէս կուսակցական ղեկավար, ազգային իշխանութեան անդամ, գաղափարի ու մշակոյթի մարդ: Հետեւաբար, կրնամ անվարան հաստատել, որ վկայություն մը եղաւ իր ողջ կեանքը բառին ամբողջական ու վաւերական առումով: Ան իր կեանքը ապրեցաւ իր կեանքէն դուրս համայնական կեանքի մը շրջագիծին մէջ: Ան իր կեանքը որպէս ծառայություն ի սպաս դրաւ իր անձէն վեր արժեքներուն ու երազներուն: Սա պահուն կը յիշեմ իր մահուան առիթով իր աղջկան գրած մէկ վկայությունը, ուր կ'ըսեր, թէ մենք մեր հայրը շատ քիչ տեսանք մեր ընտանիքին հետ: Ահաւասիկ ճիշդ վկայություն մը

Հրայր Մարութեանի մասին: Ան շատ քիչ առիթներով եղաւ իր ընտանիքին հետ, բայց միշտ եղաւ ու մնաց իր ՄԵԾ ընտանիքին հետ, որ կոչուեցաւ Հայ յեղափոխական դաշնակցութիւն: Ան եղաւ այս ընտանիքին հարազատ զաւակը, հաւատաւոր ծառան, տիրական ներկայացուցիչը ու մեծ դեկավարը: Պայքարեցաւ միշտ, որպէսզի այս ՄԵԾ ընտանիքը միշտ ըլլայ զօրեղ, իր բառերով՝ պինդ, մարտունակ ու յանձնառու՝ ի խնդիր հայ ժողովուրդի արդար իրաւունքներուն ու մեծ երազին:

Ես կ'ուզեմ այստեղ անձնական վկայութեան ձամբով չորս հաստատումներ կատարել.

Ա) Հրայր Մարութեան Հայ յեղափոխական դաշնակցութիւնը ըմբռնեց որպէս հայ ժողովուրդի շահերուն համար պայքարող յեղափոխական շարժում մը: Ճիշդ է, ան կազմակերպչական նոր ոգի, նոր գործելակերպ ու մտածելակերպ ներմուծեց Հայ յեղափոխական դաշնակցութենէն ներս: Ճիշդ է, Հայ յեղափոխական դաշնակցութիւնը ան վերածեց կենդանի ու առանցքային ներկայութեան հայ գաղութներուն մէջ: Սակայն նաեւ ճիշդ է, որ ան Հայ յեղափոխական դաշնակցութիւնը երբեք չնկատեց

որպէս ինքնակեդրոն, ինքնանպատակ ու ինքնավախձան կազմակերպութիւն մը: Հրայր Մարութեան շատ լաւ գիտէր, որ նման մտածելակերպ ու գործելակերպ ունեցող կառոյցներ կը ձահձանան, կը լուսանցքայնանան ու օր մըն ալ կը մերժուին ժողովուրդին կողմէ: Հրայր Մարութեան մերժեց ամէն տեսակ այլամերժ մտածելակերպ ու ինքնակեդրոն գործելակերպ եւ Հայ յեղափոխական դաշնակցութիւնը բացաւ այլ կառոյցներուն, քաղաքական այլ կազմակերպութիւններուն եւ այս ձեւով Հայ յեղափոխական դաշնակցութիւնը դարձուց առանցքային ներկայութիւնը հայ կեանքի մայր էջին վրայ:

Բ) Հրայր Մարութեան ամբօրէն կառչած մնաց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան անկախութեան ու սփիւռքի մէջ անոր վճռական դերակատարութեան: Ամէն կիրակի եկեղեցի յաճախող բարեպաշտ հաւատացեալ մը չէր Հրայր Մարութեան, սակայն մօտէն կը ծանչնար հայ եկեղեցին ու հաղորդակից էր անոր ոգիին, խորհուրդին ու հաւատքին: Քաջածանօթ էր այն վճռորոշ դերակատարութեան, զոր մեր եկեղեցին ունեցած էր հայ կեանքէն ներս պատմութեան ընթացքին: Հրայր Մարութեան մա-

նաանդ խորապես կը հաւատար Հայաստանեայց առաքելական եկեղեցոյ եւ ընդհանրապես հայ կեանքին մէջ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան իւրայատուկ դերակատարութեան: Որպէս Թեհրանի եւ Լիբանանի թեմերու Ազգային իշխանութեան անդամ եւ որպէս Ազգային Ընդհանուր Ժողովի պատգամաւոր՝ յաճախակիօրէն թէ՛ ժողովներու ընթացքին, թէ՛ մամուլի, եւ թէ դասախօսութիւններու ծամբով կարեւորութեամբ շեշտեց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան անկախութիւնը եւ այս Սուրբ Աթոռին վիճակուած հրամայական դերը մասնատրաբար սփիւռքի մէջ: Զգացական արտայայտութիւններու ու պատահական տեսակետներու վրայ հիմնուած մօտեցում մը չէր սա, այլ յստակ իրողութիւններու ու փորձառութիւններու վրայ խարսխուած եւ հայ եկեղեցոյ, հայրենիքին ու հայութեան ընդհանրական շահերէն մեկնող առողջ, նախանձախնդիր ու անխախտ կեցուածք մը: Այս էր Հրայր Մարութեանի կեցուածքը Հայաստանի անկախացումէն առաջ, եւ նոյնը մնաց Հայաստանի անկախացումէն ետք եւս:

Գ) Հայ ժողովուրդի իրաւունքներուն հետապնդումը Հրայր Մարութեանին համար

դարձաւ մնայուն տազնապ ու ամենօրեայ պայքար: Արդարեւ, Հայ յեղափոխական դաշնակցութեան կեանքին ու գործին սիրտը նկատուող ազգային պահանջատիրութեան պայքարը Հրայր Մարութեանի ղեկավարութեան շրջանին ստացաւ նոր տարածք, նոր մղում ու արտայայտութիւն: Ան դուրս ելաւ ասանդական դարձած մեր Յեղասպանութիւնը յիշելու սահմաններէն եւ դարձաւ ծրագրուած ու հետեւողական կերպով ուրիշներուն յիշեցնելու մնայուն ձիգ մը: Ու Հրայր Մարութեան Հայ դատի դրօշը բարձր բռնած՝ շրջեցաւ երկրէ երկիր՝ միջազգային շրջանակներէն ներս պահանջելով հայ ժողովուրդին իրաւունքները: Արդարեւ, իր անմիջական ղեկավարութեան ու ամբողջական յանձնառութեան ծամբով Հայ յեղափոխական դաշնակցութիւնը մեծ իրագործումներ արձանագրեց Հայ դատի հետապնդման ծամբուն վրայ:

Դ) Ազատ ու անկախ Հայաստանի երազը դարձաւ Հրայր Մարութեանի կեանքին հանգանակը: Եռագոյնի խորհուրդին մէջ ծնաւ ան ու Եռագոյնի հովանիին տակ ապրեցաւ ու գործեց: Հայաստանէն հեռու ծնաւ, սակայն Հայաստանը ապրեցաւ իր կեանքին մէջ եւ շարունակ պայքարեցաւ այն Հա-

յաստանին համար, որ իր երազին պատկերն էր՝ ամբողջական Հայաստան, ամբողջական հայութեամբ: Արդարեւ, իր կեանքին խորք ու իմաստ, իր գործին արժէք ու նպատակ տուող մնայուն ձգտում մը, յարատեւ պայքար մը եղաւ ազատ ու անկախ Հայաստանի տեսիլքը Հրայր Մարութեանի համար: Եւ աւելին, քաղաքական նպատակէ, գաղափարական տեսիլքէ անդին, իր ողջ եութեան հետ անքակտելիօրէն ընդելուզուած ոգի մը, խորհուրդ մը դարձաւ ազատ ու անկախ Հայաստանը:

Ու երբ օր մը Աստուած դարձեալ մեզի շնորհեց ազատ ու անկախ Հայաստանը, Հրայր Մարութեան Երեւանի սրտին ու Արարատին դիմաց ծածանող Եռագոյն դրօշին առջեւ առաջին երկրպագողներէն մէկը դարձաւ: Այլեւս իրականացած էր երազը: Ինք Եռագոյնով ազատ ու անկախ Հայաստանի մէջ էր: Կ'ուզէր այլեւս հոն ապրիլ՝ իր կեանքին մնացեալ բաժինը նուիրելով այսօրուան Հայաստանի հզօրացման ու վաղուան Մեծ Հայաստանի կերտման:

Այսօր Հրայր Մարութեանի անշունչ մարմինը կը հանգչի Հայաստանի սուրբ հողին տակ ու յաղթականօրէն ծածանող Եռագոյն դրօշին ներքեւ:

Ահա Հրայր Մարութեանը սեղմ բառե-

րով: Ահա անձնական վկայութիւն մը իր մասին:

Սոսկ ղեկավար մը չէր Հրայր Մարութեանը, այլ՝ եզակի երեւոյթ մը մեր կեանքին մէջ: Համակ նուիրում, ամէնօրեայ տագնապ, ամբողջական ինքնընծայում ու գիտակից յանձնառութիւն եղաւ ու մնաց Հրայր Մարութեանը մինչեւ իր կեանքին վերջին օրը:

Բոլորս ալ անկատար արարածներ ենք: Բոլորս ալ ունինք մեր թերութիւններն ու տկարութիւնները: Պատմութեան մէջ հետք կը ձգեն անոնք, որոնք, թերի ըլլալով հանդերձ, իրենց կեանքը կ'ապրին արժէքի մը, երազի մը համար: Պատմութեան մէջ կը մնան բոլոր անոնք, որոնք տկար ըլլալով հանդերձ, զօրեղ գործեր կատարելու ձիգով, հաւատքով ու տեսիլքով ապրած ու պայքարած են: Մնայունը, արժէքը անձը չէ, այլ այդ անձէն ժառանգուած գործն ու կտակը: Ու Հրայր Մարութեանը անձ մը ըլլալէ առաջ ու վեր դարձաւ համակ պայքար ու ծառայութիւն: Գործեց ու ծառայեց, հաւատաց ու պայքարեցաւ հայութեան ու հայրենիքին համար:

*31 յունուար 1999
Անթիլիաս, Լիբանան*

ՈՒՂՆՈՒԾՈՒԾՈՎ ՀԱՅՆ ՈՒ ԴԱՇՆԱԿՑԱԿԱՆԸ

ԷԴՈՒԱՐԴ ՅՈՎՀԱՆԻՍԵԱՆ

Այսօր մենք հաւաքուել ենք այստեղ՝ վերջին հրաժեշտը տալու ընկ. Հրայր Մարութեանին: Եւ հէնց ճիշդ այս հրաժեշտի պահին մենք պիտի նշենք, որ կան մարդիկ, որոնց կենսագրութիւնը մահով չի ասարտում. կան մարդիկ, որոնք երբ դուրս են գալիս մեր առօրեայ կեանքից՝ աղքատանում է այդ կեանքը եւ մնացողները, կարծես, որք են մնում: Բայց, միաժամանակ, գնալով կեանքից՝ նրան հարստացնում են այդ կեանքը, որովհետեւ ստեղծում են այդ կեանքում նոր արժէքներ, որոնցով արդէն ղեկավարում է հասարակութիւնը:

Այդպիսին էր Հրայր Մարութեանը: Նա ուներ երկու առանձնայատկութիւն:

Առաջինը, որ ուղնուծուծով հայ էր. այսինքն՝ համարում էր, որ բոլոր հաւաքակա-

նութիւնների մէջ ազգը ամենակարեւոր արժէքն է, իսկ հայ ժողովրդի շահերին պաշտպանելը ու ծառայելը կեանքի նպատակ է:

Երկրորդ առանձնայատկութիւնն այն էր, որ նա ուղնուծուծով դաշնակցական էր, եւ երբեք չէր դաւաճանում դաշնակցական սկզբունքներին: Ինչ պայմաններ էլ որ ստեղծուէին նրա շուրջ՝ դաշնակցական սկզբունքները նրա կեանքի առաջնակարգ փարոսներն էին: Եւ այս երկու յատկութիւնները ստեղծեցին Մարութեան յեղափոխականի կերպար: Այս երկու յատկութիւնները միացան եւ ստեղծեցին նրա կեանքի գլխաւոր ուղին՝ կերտել հայ ժողովրդի ճակատագիրը Դաշնակցութեան ճանապարհով:

Այդպիսի մարդկանց կենսագրական մանրամասնությունները կարելու էր չեն, կարելու էր այնքանով, որքանով ապացուցում եւ հաստատում են այդ կերպարը: Հրայր Մարութեանը 40 տարի եղաւ ՀՅ Դաշնակցութեան ղեկավար շրջանակների անդամ, մաս էր կազմում ՀՅԴ ղեկավարութեան, իսկ վերջին 26 տարիների ընթացքում եղաւ կուսակցութեան անմիջական ղեկավարը՝ զբաղեցնելով ՀՅԴ բարձրագոյն գործադիր մարմնի՝ Բիւրոյի ներկայացուցիչ պաշտօնը: Եւ այդ պաշտօնը նա վարեց անձնագոհութեամբ: Երբ կազմակերպչական հարցերի բերումով պէտք էր թողնել Պարսկաստանը՝ նա քանդեց իր տունը Պարսկաստանում եւ գնաց Լիբանան: Երբ պէտք էր Լիբանանում քանդել տունը եւ կուսակցութեան թելադրանքով գնալ Աթէնք՝ նա այդ էլ արեց: Նա քանդեց իր տունը Աթէնքում՝ հայրենիքում մնայուն բնակութիւն հաստատելու համար...

Բայց ճիշդ այդ պահին եղան այն ողբեր-

գական իրադարձութիւնները, որոնք հաւանաբար մեր նորագոյն պատմութեան ամենակեղտոտ էջերն են: ՀՅ Դաշնակցութիւնը հալածուեց Հայաստանում. այսինքն շարունակուեցին նրա հալածանքները Հայաստանում: Սկզբից Հրայր Մարութեանը իր ընկերների հետ միասին արտաքսուեց հայրենիքից, ապա՝ նրա տեղացի ընկերները բանտ նետուեցին: Սակայն այդ ողբերգական էջն այսօր աւարտուեց յաղ-

թանակով. նա վերադարձաւ հայրենիք:

Ինչո՞ւ Հրայր Մարութեանը հալածուեց Հայաստանում Դաշնակցութեան հետ միասին. որովհետեւ չէր կարող Դաշնակցութիւնը մտնել Հայաստան առանց իր հիմնական երեք սկզբունքների՝ յեղափոխութիւն, ընկերվարութիւն, ազգայնութիւն: Հրայր Մարութեանը Դաշնակցութեան այս երեք սիւների պաշտպանն էր: Նա հիանալի գիտէր, որ եթէ գոյութիւն ունեցող օրէնքը ոչ միայն թոյլ չի տալիս պաշտանել հայ ժողովրդի շահերը, այլ պարզապէս կործանում է հայ ժողովրդին՝ մենք այդ օրէնքի հետ հաշտի նստելու կարիքը այնքան էլ չունենք: Ինչպէս հետագայում մեր սիրելի Հրանդը բանտից ասաց. «Եթէ օրէնքը հայ ժողովրդին չի պաշտպանում՝ թքել եմ ես այդ օրէնքի վրայ»: Նա Մարութեանը հաւատարիմ աշակերտն էր եւ մենք բոլորս գնացինք այն ճանապարհով, որով տարաւ մեզ ընկեր Հրայրը:

Որպէս ընկերվարական, նա հասկանում էր, որ չի կարող բարգաւաճել ազգն առանց հասարակական արդարութեան: Եւ եթէ այսօր ՀՅ Դաշնակցութիւնը գտնուում է Ընկերվար Միջազգայնականի ներսում, ապա դա Հրայրի շնորհիւ է: Որպէս ազգային, նա գիտէր, որ հայ ժողովրդի համար բարձրա-

գոյն արժէքը ազգն է, եւ բոլոր քաղաքական ու տնտեսական կողմնորոշումները նա կատարում էր այդ չափանիշից ելնելով:

Երբ մենք ընդունում ենք ՀՅԴ-ի մէջ նոր անդամ, նրան ասում ենք՝ բարով եկար: Այսօր մենք Հրայրին չենք ասի՝ բարով գնաս, չենք ասի՝ հողը թեթեւ լինի քո վրայ, եւ նման առիթներով աստուղ նման այլ բաներ: Մենք կ'ասենք՝ միշտ մեզ հետ լինես, ընկեր Հրայր. միշտ քեզանով դեկավարուենք, ընկեր Հրայր: Եւ եթէ այսօր մենք՝ դաշնակցականներս երդում ունենք տալու մենք չափտի թոյլ տանք, որ Հրայրի մահով ամբողջ մի ինչ-որ փոլ Դաշնակցութեան համար, եւ սկստի նոր փոլ, որը կարող է կապ չունենալ մեր ամբողջ անցեալի հետ:

Մենք երդում ենք, որ կը շարունակենք Դաշնակցութեան սկզբունքների պաշտպանութիւնն այնքան ժամանակ, քանի դեռ ստեղծուած չէ միացեալ, անկախ ու ազատ Հայաստանը:

Եւ մենք երդում ենք, որ քո ուսով վարած հողի վրայ այնպիսի սերմեր կը ցանենք, որոնք ծիլ կը տան եւ այդ ծիլը կ'ասի՝

Ուսիդ մատաղ, ախպէր ջան...

(Հազարաւոր դաշնակցականներու անունով հրաժեշտի խօսք)

ՆՐԱՆՑԻՑ ԷՐ ՍԵՐՈՒԱԾ...

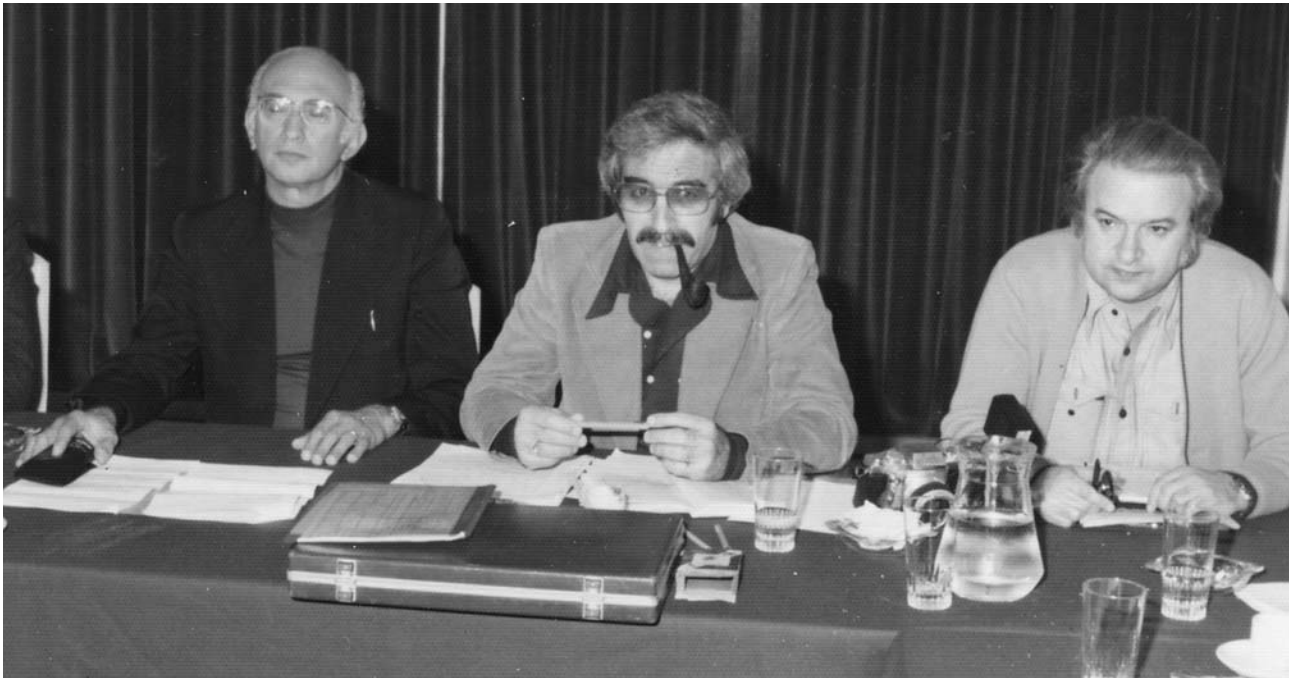
ՍՕՍ ՍԱՐԳՍԵԱՆ

Մեզնից հեռացաւ ընկեր Հրայրը, հեռացաւ ընդմիջտ, առանց հրաժեշտ տալու, անփոխարինելի Մարութեանը, քանի որ անկարող եղաւ իր վերջին կարօտը հայրենիքին առաքելու: Ինչ դառն ու ողբալի վախճան...

Մարդ, որ բոլորի սիրելին էր, մարդ, որ իր էութեան բոլոր բջիջներով, մտքով, հոգով կապուած էր իր հարազատ ժողովրդի ճակատագրին, անցեալին ու ներկային, ու մանաւանդ վառ երազանքներ ունէր հայրենիքի ապագայի նկատմամբ:

Մարութեանը տեսաւ բաղձալի ժամը Հայաստանի անկախութեան ու հրձուեց յեղափոխականի մաքուր, անարատ յուզմունքով, ու շրջեց գաղութ գաղութ, հայոց օձախները աշխարհասփիւռ՝ տօնելու, ոգեւորելու, հայութեանն իր կոչելով շուռ տալու դէպի հայրենիք:

Նրա կրքոտ ճառերից ռոմանտիզմից սիրուց ոգեւորուեցին շատ շատերը: Այո՛, Ղարաբաղեան շարժումը անկախութիւնը համայն հայութեանը բարձրացրին 9-րդ ալիքի գագաթ, ու պիտի փայլատակէր հայոց հանձարը, քանզի հայութեան ուժը վերջապէս մէկտեղուել է, բայց... բայց ալիքը կտոր-կտոր փշրուեց, յետընթաց ապրեց... Հրայրի համար մեծ ցաւ էր ու անհասկանալի է. Ես ի՞նչ պատահեց աշխարհում, Ես ո՞վ կարողացաւ սպաննել ազգային ռոմանտիզմի վերելքը, նուիրումը, վերջապէս հայրենասիրութիւնը: Ո՞վ կարողացաւ գործը շուռ տալ էնպէս, որ հայը հասնելով դարերով երազածին՝ տրտում ու մոլոր, անյուսօրէն գլուխը կախի ցած: Ինչպէ՛ս պատահեց, որ «Դէպի Երկիր» կարգախօսը գործեց ճիշդ հակառակ իմաստով. «Ամբոխները խելագարուած» դարձան անլեզու «խալխ»

Ելքոն Եպլիդաթեան, Բարգէն Սասունի եւ Յրայր Մարուխեան, 1978

ու շարուէ շարան լքեցին «ազատն ու անկախը»:

Մի վիթխարի, ահագնակուլ մեղք գործեց ու շարունակում է ու դեռ կրծում են Հայոց Կաղնու արմատները...

Նժդեհի, Ռոստոմի, Արամ Մանուկեանի ձագերից Էր Հրայրը, նրանցից Էր սերուած, ու, չէ՛, չէր դիմանալու Ես մեծ ողբերգութեանը:

ԶԷ որ թոյլ չտուեցին, մինչեւ անգամ թոյլ

չտուեցին, որ բուն դնի իր երկրում, հայրենի ծովսը ծխացնի... անարդար ու դաժան ու ցաւ, ցաւ...

Գնաս բարով. սիրելի՛ ընկեր, չվիատուենք. յուսանք, որ մատաղ սերունդը մօտ ապագայում կը տեսնի քո երազած, իսկապէս անկախ, իսկապէս ազատ ու արդար, միացեալ Հայաստանը: Եւ դա կը լինի քո յիշատակի թերեւս ամենամեծ պարգեւն ու մեզ համար քեզնից բաժանուելու սփոփանք:

«ԴՈՒ ԳՆՈՒՄ ԵՄ՝ ԺՊԻՏԸ ԴԵՄՔԻԴ»

ՇԱՂԻԿ ՄԱՐՈՒԽԵԱՆ

Դու միշտ ասում էիր. գնում է հայր ժպիտը դեմքին...

Իսկ դու՝ իմ հայրն ես, Ալենոյշի, Դերենիկի, Վահեի հայրը, Ռազմիկի, Նանորի, Շանթի պապիկը եւ Անահիտի ամուսինը: Եւ հիմա իբրեւ այդպիսին եմ գրուցում քեզ հետ: Մնացածը, էականը, հիմնականը, քո կուսակցական ընտանիքի անդամներն արդէն ասացին, կ'ասեն: Դու պատկանում ես նրանց ընտանիքին, որը նաեւ մերը դարձրիր: Բայց ես հիմա քեզ այլ բան ունեմ ասելու:

Դու մեր ընտանիքի հայրն էիր՝ թէկուզ գրեթէ միշտ բացակայ: Այո՛, դու բացակայում էիր ընտանեկան կեանքից, բայց չեմ հասկանում՝ ոնց էիր անում, որ մենք միշտ զգացել ենք քո ներկայությունը: Ես յիշում եմ՝ իսկ պապան ո՞ր է, մաման պատասխանում էր՝ նա գործ ունի: Ա՛յ մարդ, նոյ-

նիսկ քո կնոջը ձիշդ ես ընտրել: Ընտրել ես կին, որը դարձել է քո կեանքի ընկերը, իսկական ընկեր, քո գաղափարակից ընկերը, ընտանիքից քո բացակայությունների ներկայությունը:

Պահպ, դու ամեն մէկիս, քո չորս զաւակներին, ուղարկեցիր աշխարհի չորս ծայրերում՝ սովորելու, ուսանելու: Բոլորին էլ նոյն պատգամով ուղարկեցիր, ես իմը յիշում եմ. «Բա՛լէս, դու գնում ես Փարիզ, լոյսերի քաղաք, դու ապրիր քո կեանքը, վայելիր երիտասարդութիւնդ, բայց մի մոռանայ, որ դու վերջը Երկիր ես գալու, եւ պարտաւոր ես լաւագոյնդ դրսեւորել եւ իբրեւ ուսանող, եւ իբրեւ մարդ»:

Մենք հասկացանք, որ քո բացակայությունը առաւել ներկայություն է մեր ուսանողական կեանքում, մեր ընկերային կեանքում եւ մանաւանդ՝ մեր բարոյական

կեանքում: «Բա՛լիկս, պէտք է հետետողական լինել, այլապէս կորած ես...»:

Քո չորս զաւակներն էլ դարձան կուսակցական, դաշնակցական:

Բայց երբեք մեր տանը այդ խօսակցութիւնը չի եղել: Հիմա ժպտում եմ, երբ ինձ ասում են՝ բնական է: Բայց դա եղել է մեր՝ քո զաւակների ամէն մէկի անձնական որոշումը: Յամենայն դէպս, ուզէիր կամ չուզէիր՝ մենք այդ ձամբով էինք գնալու: Ես յիշում եմ դու միշտ ասում էիր՝ դաշնակցական լինելը՝ կուսակցական լինել չի նշանակում, դա ապրելակերպ է, դա շունչ է, դա բարոյականութիւն է:

«Դէպի Երկիր»: «Այն քիչ ժամանակը, որ տրամադրում էիր ընտանիքդ, քո երեք տարեկան թոռանը գրկում ու ցոյց էիր տալիս Արարատը՝ մեր տան հիւրասենեակի պատից կախուած նկարը եւ ասում՝ քո տունը այնտեղ է, տեսնո՞ւմ ես. եւ նա, իր մանկական աչքերով մէկ նայում էր քեզ, մէկ էլ՝ պատից կախած Արարատին եւ նորից քեզ: Եւ դու նրան համոզեցիր այնքան, որ նա արդէն որոշել է՝ իր տունը այնտեղ է, այնտեղ:

Պա՛պ, քո կինը մեզ արգելել է դժգոհել քո բացակայութիւնից: «Պապան գործ ունի», ասում ու փակում էր նիւթը, երբ, օրինակ, ես

հարցնում էի, եթէ իմ ծննդեան օրը ինչո՞ւ դու չկաս: Նա մեզ ամենայն տրամաբանութեամբ համոզում էր, որ քո՝ այն ժամանակուայ մեզ անյայտ գործը աւելի կարեւոր է քան Ծնունդը, Չատիկը, Չմեռ Պապիկի գալը:

Յետոյ մենք էլ մեծացանք, հասկացանք, թէ այդ ի՛նչ կուսակցութիւն է, կային չէ՞ պատանեկան միութիւնները, երիտասարդականը...

Այո՛, մենք շատ ենք վիճել: Պա՛պ, ամենաշատը մեր ընտանիքում, գուցէ, ես ու դու ենք վիճել: Կուսակցական այս կամ այն հարցի շուրջ չէինք համաձայնում, բայց էլի դու էիր ձիշդ:

Պապ զարմանալի մարդ էիր: Յունիսի 29-ին մեր անկախ պետականութեան առաջին իշխանիկները քեզ արտաքսեցին հայրենիքից իբրեւ վտանգաւոր տարր հայրենիքի համար: Եւ դու ամսի 30-ին հասարակ Փարիզ, ուր քեզ դիմատրոդների շարքում նաեւ ես էի: Եւ դու, երբ ես քեզ հիսթորիկ ասում էի՝ պա՛պ, ինչո՞ւ ընդունեցիր դուրս գալ հայրենիքից, ասացիր՝ բալէս այդ էր ձիշդը, ես քեզ կը բացատրեմ, դու բացատրեցիր, քո ելոյթներում դու մանրամասն արդարացրիր հայրենիքից դուրս գալու քո որոշումը, բայց ես այդպէս էլ չհասկցայ...

թող այդ էլ մնայ մեր յաւիտենական վէճի նիւթը: Մենք դեռ երկար կը զրուցենք: Յամենայն դեպս, վերջին խօսքը քոնը եղաւ, դու հիմա այստեղ ես, այո՛, քո դիակը միայն, բայց դու այնքան ասելի շատ բան ունես ասելու...

Հիմա հասկացար, որ ես քեզ հետ խօսում եմ իբրեւ զաակ: Բայց ինչ տարբերութիւն: Դու մեզ համար եղել ես հայր, եղել ես հայ, եղել ես գաղափարակից ընկեր եւ դու այնքանով ես վեհ եղել, ինչքանով մեզ փոխանցել ես հայրենիքի եւ մեր ժողովուրդի նկատմամբ սերը, այնքանով, ինչքանով մեզ փոխանցել ես արժանապատուութիւն, հպարտութիւն, նուիրուածութիւն:

Պինդ ենք, պինդ եմ... Դու միշտ պինդ էլ մնացիր: Եւ այն, որ քո ընտանիքը քեզ համար եղաւ, այսպէս ասած, երկրորդական՝ մենք դրա համար քեզ շնորհակալ ենք: Որովհետեւ դու կարողացար փոխանցել, որ հայ ընտանիքի կազմութիւնն առաջնահերթ է, բայց եւ ամէն մի հայ կին պիտի իմանայ, որ իր ամուսնու ազգային ծառայութիւնը իր երեխաների հպարտութիւնն է, կտակն է՝ մնացած իր հօրից, պապիկից եւ

պապիկի պապիկից:

Գիտե՛ս, պապ, դու միշտ գտնում էիր լուծումներ: Բայց քո բացակայութեան լուծումը ո՛նց ես գտնելու: Ես չեմ պատկերացրւում:

Քո գործը շարունակողներ կան: Կը լինեն միշտ: «Անմնացորդ պետք է գործին նուիրուել եւ չսպասել որեւէ գնահատականի», ասում էիր դու:

Հրայր Մարութեան՝ քո գործը կը շարունակեն, շարունակում են:

Բարի ծանապարհ ընկ. Հրայր, եւ ես գիտեմ, որ դու գնում ես՝ ժպիտը դեմքիդ:

*(Դամբանական խօսքը՝
յանուն ընտանիքի անդամներուն)*

ԳՈՐԾԵՑ ՀԵՏԵՒՈՂԱԿԱՆՕՐԷՆ ՈՒ ԱՆԽՈՆՋՕՐԷՆ

ՇԱՀԱՆ ՖԱՐԱՃԵԱՆ

Ընկեր Հրայր Մարութեանը շատ երիտասարդ էր, երբ առաջին անգամ ստանձնեց կուսակցական պատասխանատու պաշտօններ: Գիտեր արդէն, թէ իր կեանքը յատկանշուած պիտի ըլլար Հայ յեղափոխական դաշնակցութեան պահանջած նուիրումով, զոհողութեամբ ու հետետողականութեամբ: Զեր գիտեր, տակաւին, թէ իր գործը շարքերէն ներս զինք պիտի առաջնորդէր այնպիսի հանգրուանի մը, որուն կարեւորութիւնը եղաւ ու պիտի մնայ անչափելի:

Հայ ժողովուրդի պատմութիւնը կը ծանչնար բոլորիս պէս եւ յստակ էր իրեն համար, թէ մեր ժողովուրդը պայմանագրուած է պատմութեան հետ, որ չի կրնար իր երթի ընթացքին մոռնալ, անտեսել կամ դաւա-

ծանել Արարատի զաւակներուն: Ու կը հաւատար, ինչպէս բոլորս, այս ճշմարտութեան անժամանցելիութեան: Սակայն պատմութիւնը կը խեղաթիւրուի իր թշնամիներէն. կը պղծուի, կը բռնաբարուի անոնցմէ, որոնք զուգահեռ ու շինծու պատմութիւն մը կը փորձեն ստեղծել, մէկդի դնելով ամեն ինչ, մարդկային արժանապատուութենէն սկսեալ մինչեւ մարդկային արժեքները՝ կոպիտ ձեռով կամ կեղծաւոր ու անբովանդակ յայտարարութիւններով:

Ընկեր Հրայրը շատ երիտասարդ էր, երբ գիտակցեցաւ, թէ հայ ժողովուրդի պայմանագիրը պատմութեան հետ կը յարգուէր միայն հայ ժողովուրդէն, մինչ մոռացումի մշուշը արդէն անթափանցելի դարձած էր ու բանտի վերածուած՝ մեր ժողովուրդի բե-

կորներուն շուրջ: Մենք կը յիշէինք անշուշտ, բայց առանձին. մենք մեր մշակոյթն ունէինք, բայց միայն մենք. մենք մեր ապագան կ'երազէինք, բայց մեր երազն էր միայն, մինչ աշխարհը կը լռէր անտարբեր, համոզուած՝ թէ կարելի էր ապրիլ նաեւ առանց հայերու:

Այսպէս, հասաւ այն կարեւոր ու հիմնական հանգրուանը, որ իր դրոշմը դրաւ մեր նորագոյն պատմութեան ու Հրայր Մարութեանի կուսակցական գործունեութեան վրայ: Ինքն էր այն մղիչ ուժը, որուն կորովը փոխանցուեցաւ դաշնակցական շարքերուն. ինքը հանդիսացաւ այդ ուժի անսակարկ ծառան ու տէրը եւ մոռացումի դատապարտուած հայ ժողովուրդի գոյութիւնն ու ծայնը դարձան հզօր պատգամ ուղղուած բոլորին, եւ աշխարհն յիշեց, ստիպուեցաւ յիշել, թէ հնարատր չէ ապրիլ առանց հայերու. հեռաւոր երկիրներու խորհրդարաններէն մինչեւ Եւրոպական խորհրդարան, մտաւորական ու քաղաքական շրջանակներէն մինչեւ միջազգային բարձրագոյն աստեանները, միջազգային հանրային կարծիքը վերյիշեց, թէ ինչպէս կար ու կայ ժողովուրդ մը, որ ապրելու եւ ստեղծագործելու իր իրաւունքը կը պահանջէ, եւ թէ տէրն է այդ իրաւունքին:

Հայ դատը վերաշխուժացաւ, մեր երիտասարդներու եւ պատանիներու դեմքերուն վրայ փայլեցաւ կրկին ինքնավստահութեան, ինքնահաստատման ու վճռականութեան պայծառ ժպիտը, եւ այս հսկայ ազգային դրամագլուխին ետին մինչեւ վերջ կանգնած մնաց այն հետեւողական ու անխոնջ մղիչ ուժը, որ ընկեր Հրայրն էր: Կուսակցական ղեկավարութեան ներկայացուցիչը, ղեկավարութեան ծրագրումներն ու պատկերացումները գործի վերածելու մղումը ներշնչելով դաշնակցական շարքերուն, դարձաւ այս նորագոյն ազգային դրամագլուխի կարեւոր ու բացառիկ հիմնադիրներէն մին, իր անձնական հեղինակութիւնն ու ծառագայթումը փոխանցելով եղած գործին՝ կողմնացոյցի վերածելով իր խօսքը, իր ներկայութիւնը, իր կեանքը:

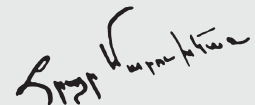
Շատ երիտասարդ էր ընկեր Հրայր Մարութեանը, երբ, իբրեւ Հայ յեղափոխական դաշնակցութեան Բիւրոյի ներկայացուցիչ, հանդիպումներ ունեցաւ նախագահներու հետ, քաղաքական բարձրաստիճան անձնաւորութիւններու եւ գործիչներու հետ, լուսաբանելու համար զիրենք եւ իրենց ծամբով իրենց ժողովուրդները, արժեւորելու համար Հայ դատի յանձնախումբերուն

կողմէ տարուած աշխատանքը, ազգային դրամագլուխը արդիւնատրելու վճռակամութեամբ, հետետողականօրէն, առանց ընկրկելու, խանդավառութիւն ներշնչելով շարքերուն ու անոնց աշխատանքներուն, սիրելով իր ժողովուրդը խենթի պէս, դաշնակցականի պէս:

Ու յանկարծ, կայսրութեան մը փլուզումին ընդմէջէն ծնաւ Հայաստանի նորակախ պետականութիւնը: Բոլորին աչքերը յառած էին դէպի հայրենիք: Հայ յեղափոխական դաշնակցութիւնը, իր Բիւրոյով ու ներկայացուցիչներով, արդէն իսկ իրացուցած էր «Դէպի Երկիր» կարգախօսը ու վերադարձաւ հայրենիք, տասնամեակներու փորձառութիւնն ու վաստակը անմիջականօրէն տրամադրելու համար հայրենաբնակ ժողովուրդի պահանջներուն եւ ակնկալութիւններուն: Հոն էր ընկեր Հրայրը ու երիտասարդ էր ինչպէս միշտ՝ իր խանդով, իր ազգային երազներով:

Օրուան իշխանիկները, սակայն, մերժեցին զինք եւ իր ձամբով փորձեցին մերժել հայ ժողովուրդի կուսակցութիւնը: Օրուան իշխանիկները կ'երեւի չէին գիտեր, թէ կար ու կայ ժողովուրդ մը, որուն ատեանն է ամենահզօրը, թէ այդ ժողովուրդը կը ծնի զաւակներ, որոնք իրենց անձէն աւելի,

Յեղափոխութիւնն բառին բառաբանային իմաստը բոլորովին տարբեր է անոր քաղաքական եւ ընկերային կեանքին մէջ ունեցած իմաստէն: Մեզի համար յեղափոխականը այն անձը չէ, որ ամէն օր ցոյցեր եւ գործադուլներ կ'ընէ եւ, իր ձայնը լսելի դարձնելու համար բիրտ միջոցներու կը դիմէ: Ասիկա կեղծ յեղափոխութիւնն է: Մեզի համար իսկական յեղափոխականը ա՛յն անձն է, որ իսկապէս իւրացուցած է յեղափոխութեան ոգին, որ իր հոգւոյն մէջ յեղափոխական է: Բարոյապէս պէտք է պատրաստ ըլլայ յարմար պահուն եւ յարմար միջոցներով գործելու համար, այլ ոչ թէ որեւէ ձեւով եւ որեւէ ատեն:

իրենց ընտանիքէն աւելի, կը սիրեն ժողովուրդի դատն ու պատիւը:

Երիտասարդ է ընկեր Հրայր Մարութեանը այսօր եւս, երբ կը վերադառնայ հայրենի

նիք, վերքերով լի: Ու պիտի մնայ երիտասարդ միշտ, մինչ ճղձիմ իշխանիկները արդեն իսկ մաշած, արհամարհուած, ոչնչացած են հայ ժողովուրդի խղճէն ներս:

Մերժուած կուսակցութիւնը չէր կրնար մերժուիլ ժողովուրդէն: Մերժուած ներկայացուցիչը չմերժուեցաւ հայրենի հողէն:

Իրեն կը սպասէ այդ հողը՝ գրկելու համար իր հիւծած մարմինը, մեր երիտասարդ ընկերոջ մարմինը, հայրենի հողին սիրահար դաշնակցականը:

Ընկեր Հրայր Մարութեանի ներկայութիւնը Հայ յեղափոխական դաշնակցութեան շարքերէն ներս յատկանշեց երկար ու խիստ կարեւոր շրջան մը, որուն ընթացքին ղեկավարի տաղանդը, զոհաբերութեան ոգին, հետետողականութիւնն ու եռանդը լրացուցին զիրար, իր հսկայ ներդրումին ծաւալը հասցնելով բացառիկ չափանիշներու: Մենք պիտի չփորձենք կշռել ու վերուծել այդ ներդրումին բովանդակութիւնը, պատմութիւնն է, որ պիտի ընէ այդ մէկը. մենք պարզապէս պիտի յիշենք զինք այնպէս, ինչպէս պէտք է յիշել հայ ժողովուրդի արժանի զաւակները, այնպէս՝ ինչպէս մեր ժողովուրդը գիտէ՛ յիշել, երբ կը զգայ, թէ կ'արժէ՛ յիշել՝ խօսքերէն անդին, յայտարար-

րութիւններէն անդին, դամբանականներէն անդին: Որովհետեւ Հրայր Մարութեանը չի պատկանիր միայն Դաշնակցութեան, չի պատկանիր միայն իր ընտանիքին: Ճիշդ է, երկար տարիներ ան վարեց Դաշնակցութեան Բիւրոյի ներկայացուցիչի պաշտօնը: Ճիշդ է, Դաշնակցութեամբ ապրեցաւ ու շնչեց, սակայն ազգային գործիչ էր ամէն բանէ առաջ, ազգային գործիչ իբրեւ պիտի յիշենք զինք, իր ու մեր կուսակցութեան ընդդիմադիրները եւս, գործիչ մը՝ որ մնաց պատնէշի վրայ, հետետողականօրէն, աչքերը յառած Արարատին:

Բարի ծանապարհ, ընկեր ներկայացուցիչ. կուսակցական խօսքը ժլատ եղած է միշտ, երբ ուղղուած է կուսակցականներու. երազներուդ սակայն ամբողջութիւնը մերն ալ է, գիտես. հետեւաբար մեր ժլատ խօսքերուն խորքին մէջ, վստահաբար, դուն կը տեսնես պատնէշը անպաշտպան չձգելու մեր վճռակամութիւնը. այն պատնէշը, որուն վրայ կը սաւառնի պատգամդ, Հայ յեղափոխական դաշնակցութեան ու հայ ժողովուրդին թողած ազգային հարուստ ժառանգութիւնդ:

1999

ԸՆԿԵՐԸ

ՌԱԶՄԻԿ ԴԱՒՈՅԵԱՆ

Հրայր Մարութեանի անունն առաջին անգամ լսեցի ութսունականների կեսերին. Ուաշինկթընում, Կարո Արմենեանուց: Օգնելով ինձ տեղաւորուելու հիւրանոցին այն համարում, որ ինքն էր ապահովել ինձ համար, Կարոն խորհրդաւոր ասաց՝ «Այս սենեակում Ընկերն էր տեղաւորուած: Երեկ մեկնեցաւ»: Իմ հարցական հայեացքին, թէ ո՞վ է Ընկերը, Կարոն կարճ պատասխանեց՝ «Ընկերը՝ Հրայր Մարութեանը»:

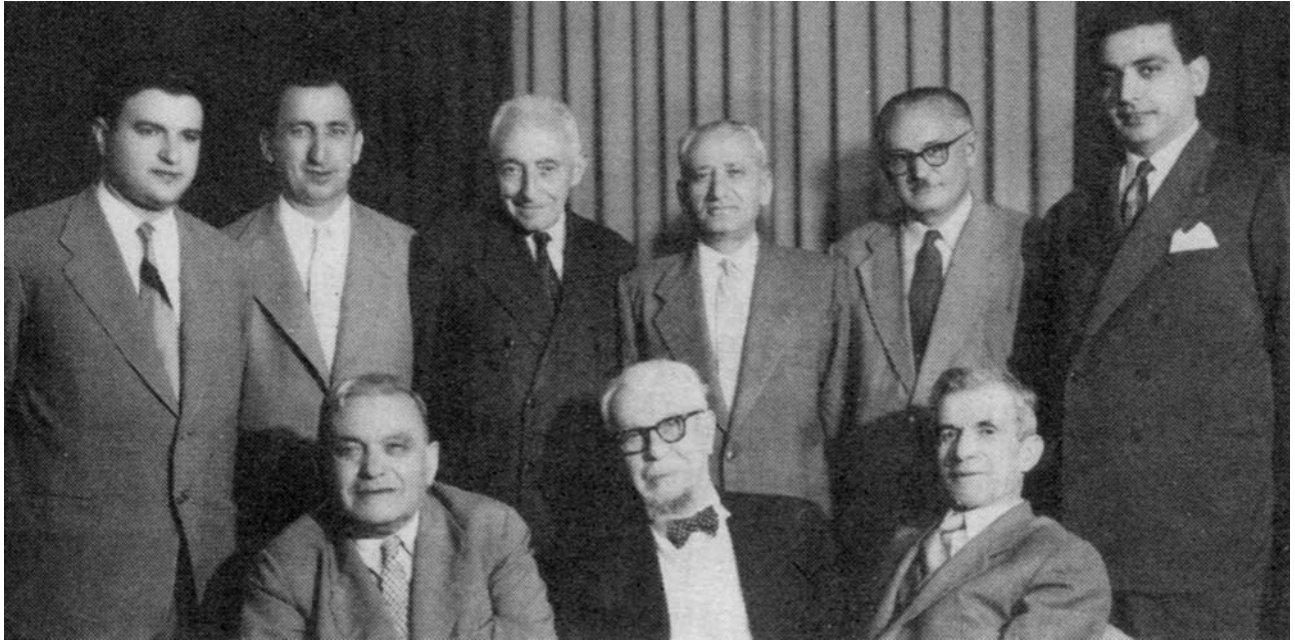
Հիւրանոցային սովորական համար էր, եւ ինձ համար շատ շուտով պարզ դարձաւ, որ սրբօրէն պահպանուած է կուսակցութեան լիտերի եւ շարքային դաշնակցականի հաւասարութեան սկզբունքը:

Սակայն, քիչ թէ շատ իմանալով (եւ նրան գիտեմ 1972 թուականից) Կարո Արմենեանի համապարփակ գիտելիքները եւ բիրտեղեայ մարդկային կազմութիւնը, հո-

գուս խորքում, լուռ, չէի կարող չզարմանալ դէպի Ընկերը նրա խօսքի մէջ տեղաւորուած անչափելի յարգանքի վրայ:

Երեւի զգաց, ասաց՝ «Քո գրականութեանը լաւ ծանօթ է, այդ մասին խօսեցինք»: Դա նշանակում էր, որ ես վերջինն եմ, որին պետք է ծանօթ լինէր: Մինչ այդ եղածները նրա համար կեանքի ամենօրեայ սնունդ էին:

Դրանում ես համոզուեցի հետագայում, մեր հանդիպումների ժամանակ: Սակայն առաւել յուզիչն այն էր, երբ ինձ հարց տուեց, թէ սփիւռքահայ գրողներից ո՞ւմ եմ ամենից շատ հաւանում, ես ասացի, թէ ամենաշատը Յակոբը՝ Յակոբ Կարապետցը: Ընկեր Հրայրը մանկօրէն ժպտաց, ասաց՝ Յակոբիկը... անունի, մանկութեան ջերմ ու պայծառ յիշողութիւնների վայելք էր նրա ժպիտը, արտասանութիւնը, «ախր

Պարսկաստան, խոււմբ մը պատասխանատու ընկերներու հետ: Նկարին կեդրոնը նստած՝ Մալխաս

միասին «Արարատ» միութեան առաջին պատանիներն ենք եղել... ինքը, ես, Հարփիկ Թամրազեանը: Ափսոս, Հարփիկը շատ շուտ հեռացաւ կեանքից: Յակոբի հետ մինչեւ հիմա միասին ենք»:

Հրայր Մարութեանը դեռ կենդանի էր, բայց Կարապենցի մահը լսել չէր կարող: Հիմա նրանք կրկին միասին են:

Հակառակ այն սկզբունքի (չգիտեմ սխալ, թէ՞ ճիշդ), որ Դաշնակցութիւնը մերժում է միանձնեայ լիտերի գաղափարը, իր

շարքերում իսկական առաջնորդ էր ածեցրել ի դեմս Հրայր Մարութեանի:

Նա զանգուածներին խօսքի ուժով եւ իր ներքին էներգիայով համախմբելու կարողութիւն ուներ:

Նա այն անհատներից չէր, որոնք ուղղորդում են տարերայնօրէն համախմբուածներին. այդպիսիներ շատ կան, մանաւանդ արկածախնդիրները:

Նա առինքնող էր եւ համախմբելու կախարդանքով օժտուած:

Դրան ականատես եղանք Հայաստանում նրա հրապարակային հանդիպումների ժամանակ: Դա կարող են վկայել բոլոր նրանք, ովքեր գեթ մեկ անգամ մասնակցել են նման հանդիպման: Առաել դժուարը նեղ շրջանակում, ժողովրդի, երկրի ճակատագրով մտահոգուած ինտելեկտուալների հարցերի ու կասկածանքների տարափի տակ համոզիչ արժանապատուօրէն, անկեղծիք դիմանալն ու դրանից դուրս գալն էր:

Նման փորձութիւն եւս պատահեց Հրայր Մարութեանի հետ: «Վերածնունդ» համաժողովրդական խորհրդի վարչութիւնը կուսակցութիւնների հետ քաղաքական հանդիպումների որոշում էր կայացրել եւ անբնական չէր, որ հանդիպումների շարքին սկսեցին Հայ յեղափոխական դաշնակցութեան լիտերների հետ հանդիպումով:

Հրայր Մարութեանն աւելի քան երեք ժամ կանգնած էր կրակի առաջին գծում. պատասխանում էր բազմաբնոյթ հարցերին, ներկայացնում էր կուսակցութեան քաղաքական, տնտեսական ծրագրերը, մեկնաբանում, հիմնաւորում էր այն տեսակետները, որոնք պիտի կազմաւորէին անկախութիւն ստացած Հայաստանի քիչ թէ շատ ապահով գոյութիւնը տարածաշրջանում:

Ղարաբաղի հարցում աներեր, հաստատուն, միանշանակ արդարութիւնը պաշտպանելու կողմն էր, եւ վստահեցնում էր, որ կուսակցութիւնն ամէն ջանք կը գործադրի այդ պաշտպանութիւնը իրագործելու համար, ինչը հիմնաւոր ձեւով փաստեցին հետագայ տարիները՝ հակառակ այն ամօթալի արտաքսման, որն իրագործեցին նրա հանդէպ Հայաստանի այն ժամանակուայ բարձրագոյն իշխանութիւնները:

Մինչեւ օրս անթաքոյց բաւականութեամբ եմ յիշում թէ ինչպէն հանդիպման ամենայոռեւտես մասնակիցներն անգամ հանդիպումից հեռացան յուսաւառ ու մի տեսակ գօտեպնդուած: Այլ հարց է, թէ ինչո՞ւ նրանք չզինուորագրուեցին, չհաւատարմագրուեցին՝ հենց թէկուզ իրենց այդ յուսաւառութեանն ու գօտեպնդմանը:

Թերեւս այդ բոլորը տեղի ունեցան, Հայաստանում դէպքերի չափազանց արագ զարգացման համեմատութեամբ, զգալի ուշացումով...

Ինչպէս հիմա Հրայր Մարութեանի հայրենիք վերադարձի թոյլտուութիւնն է իր համար անասելի ուշացումով:

ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ ԾԱՌԱՆ ՈՒ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՉԻՆՈՒՈՐԸ

ՌՈՒՉԱՆ ԱՌԱՔԵԼԵԱՆ

Անձնական կեանքն ու աշխատանքը Հրայր Մարուխեանի համար կարեւոր էին, բայց առաջնայինը հայրենիքն ու հայութեանը նուիրուելու ու ծառայելու խնդիրն էր: Ծատերին կարող է վերացական թուալ այս ամենն այն տրամաբանութեամբ, որ առանց հայրենի հողի վրայ ապրելու պայքարն էլ վերացական է դառնում, սակայն, ուզենք, թէ չուզենք, կան բացառութիւններ, եւ նրանք են պատմութեան անիւր պտտում: Հրայր Մարուխեանի համար ի սկզբանէ երկու խնդիր կար. սփիւռքի զարկերակը պահել բնականոն ռիթմի մէջ, որովհետեւ այդ սկզբունքը պիտի ելակետ դառնար «Դէպի Երկիր» գնալու հրամայականին, միան՝ ուղղակի հայրենիքում ապրելու եւ գործելու անհրաժեշտ խնդիրը:

Նրա համար այս ամենն ամէլի յստակ ուրուագծեց Հայ յեղափոխական դաշնակցութեանը անդամագրուելուց յետոյ: Դաշնակցութեան նպատակները համահունչ էին նրա ստացած դաստիարակութեանը, ընտանեկան մթնոլորտին: Դաշնակցութիւնը պարարտ հող է ստեղծել սփիւռքում ապրող այն հայորդիների համար, որոնց կոչումն ի վերուստ էր սահմանուած՝ «Դաշնակցութիւնը հաւատարիմ իր գաղափարական սկզբունքներին, դրանք շարունակում է Հայ դատի պահանջատիրական պայքարի առաջին դիրքերի վրայ եւ իր բոլոր կարելիութիւնները ի սպաս է դնում հայ ժողովրդի իրաւունքների ձեռք բերման համար ունեցող յարատեւ կռուին: Յարատեւ այդ կռուի ձամբով եւ հանգրուանային

նպատակներ նուաճելու կշռոյթով հասնելու հայութեան ազգային հիմնական նպատակին հողահաւաքով ամբողջացած՝ ազատ, անկախ, ընկերվարական եւ ժողովրդավար կարգերով՝ հայրենիքի կերտմանը»: Հարցազրոյցներից մէկում այսպիսի ընդհանրացումով է նա ներկայացրել նա Ռաշնակցութեան նպատակները:

Այդուհանդերձ, Մարութեանի մարդկային տեսակով էր պայմանաւորուած կու-

սակցական աշխատանքում նրա ձիրքը: Կամային այն յատկանիշները, որոնցով օժտուած էր մարդ-անհատը, խթանեց հաւաքական գործում նրան դարձնելով առաջնորդ: Պատահական չէ, որ շատ երիտասարդ հասակում նա ընտրուեց ՀՅԴ Բիւրոյի կազմում: Հայ դատի համար մղուող պայքարը՝ յանձինս Մարութեանի ու ընկերների, դառնում է Դաշնակցութեան խնդիրը:

Մարութեանի ղեկավարած տարիներին՝ 70-ականներին, ծրագրուած պայքար է ծաւալում մոռացող աշխարհին յիշեցնելու Հայոց ցեղասպանութեան փաստը:

Ինքն իր գործով էր օրինակ դառնում, յետոյ նոր միայն իրաւունք էր վերապահում ընկերներից նուիրում պահանջելու: «Մեր կազմակերպութեան մէջ անձերը, մարմինները գնահատում են իրենց զոհաբերութեան չափով՝ միշտ համեմատուելով իրենց կարողութեան հետ, հանգամանք, որ բոլոր ընկերներին հաւասար է դարձրելու միմեանց: Մեր կազմակերպութեան օրէնքներով հաւասար արժէք են ներկայացնում ամէն դասի եւ զբաղմունքի ընկերներ, եթէ նրանց զոհաբերում են առաւելագոյնը»:

Մինչ կը սկսուէր Արցախեան շարժումը, Մարութեանն իր անձնական մօտեցումնե-

րով ու տեսակետով օրուայ խնդիրը համարում է «Դեպի Երկիր» կարգախօսի իրականացումը: Մարութեանը եւ նրա գաղափարական ընկերները, ովքեր ձակատագրի բերումով հայրենիքին ծառայում էին հեռուից, այլեւ երկմտելու առիթ չունէին: Նրանց պայքարի տրամաբանական շարունակութիւնը յաղթանակելու էր միայն հայրենիքում:

Սկսուեց Արցախի ազատագրութեան պայքարը: Ծարժումը խթան հանդիսացաւ Հրայր Մարութեանի համար՝ կայացնելու վճռական եւ անբեկանելի վճիռ՝ գնալ Հայաստան, ապրել ու գործել հայրենի հողի վրայ: Նա եկաւ Հայաստան: Եկաւ եւ կանգնեց այն մարդկանց կողքին, ովքեր զինուորագրուել էին անկախութեան պայքարին: «Դեպի Երկիր» կարգախօսը նրա ներշնչանքով դարձաւ օրուայ հրամայականը:

Այսպիսի հաւատաւորների խտացումը կամքն է հայ ժողովրդի հաւաքական կերպարը, նրա բարեկամութեան չափանիշը: Հրայր Մարութեանը չդաւաճանեց ինքն իրեն, չդաւաճանեց ընկերներին, սկզբունքներն ու հոգեւոր արժեքները, չզիջեց ոչ մէկին: Մարդկային յարաբերութիւնների մէջ ամենից բարձր գնահատում էր անկեղծ, անդաւաճան ընկերութիւնն այն պարզ

տրամաբանութեամբ, որ նա, ով ընդունակ է այդպիսի ընկերութեան, չի կարող նուիրել աւելի վեհ նպատակի:

Նա շատ արագ ծանաչուեց Հայաստանում: 1992 թուականի յուլիսի 29-ի ՀՀ նախագահի հրամանագրով նա արտաքսուեց Հայաստանից: Ծատերն են յիշում նրա վերջին հանդիպումը լրագրողների հետ: Ասուլիսին նա եկել էր տխուր, ինչպէս ինքն ասաց՝ «հոգին փշրուած», սակայն ոչ մի պահ չիջաւ իր բարձունքից: Եղան, ի հարկէ, սադրիչ հարցեր, բայց նա կրկին մեծահոգաբար չբամբասեց ոչ մէկից: Ու այսպէս գնաց՝ յետ նայելով ու համոզուած, որ իշխանատուները կը գան, կը գնան, երկիրը կը մնայ, պատմութիւնը երբեք չի թաղուի հողի մէջ, քանի դեռ ապրում է հայ ժողովուրդը:

Հրայր Մարութեանը գնաց՝ հոգու մէջ պահելով այն հայրենիքի հմայքը, ուր ոչ մի իշխանութիւն չի կարող խորթացնել նրա զաւակներին: Իսկ նրա վերջին միտքն այս էր. «Ես կրկնեցի իօրս ձակատագիրը, սակայն նա առիթ չունեցաւ պայքարելու, ես պիտի պայքարեմ... որովհետեւ հաւատում եմ յաղթանակին»:

Դեկտեմբեր 18, 1999 թ

ԼՈՅՍԻ, ՈՒԺԻ ԵՒ ԿՈՐՅՐԱԾ ԵՐԿՐԻ ՎՐԻԺԱՌՈՒ ԱՍՊԵՏԸ

ՌՈԼԱՆԴ ՇԱՌՈՅԵԱԼ

Երկար մաքառումից յետոյ ամենավերջում յափտեանս լռեց յանուն հայրենեաց բաբախող ընկեր Հրայր Մարութեանի խորհրդատրութեամբ շղարշուած սիրտը, որ անմնացորդ ողջակիզուեց վսեմագոյն իտեալների ուղեծրում, յախուռօրէն յորդաց յանուն Հայ դատի ու ազգային ինքնագիտակցման:

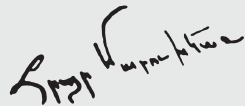
Բացառիկ է ընկեր Հրայրի դերը որպէս հասարակական ու կուսակցական գործչի: Ժառանգելով Դրոնների, Վրացեանների եւ բազմաբազում մեր այլ նուիրեալների ներուժը՝ վերջին քառորդ դարում նա իր շքեղ որակները շռայլում էր ամենուրեք՝ անաչառ ու վեհօրէն:

Նրա մէջ ծառս եղած յօշոտուած հայրենիքի իրողութիւնը երբեք չընկրկեց նրան,

այլ իբրեւ լոյսի ասպետ մշտապէս կիզեց իր երազները, ու այդ մղումը նրան տարաւ դէպի գաղափարները սրբազան: ՀՅԴ-ին որդեգրուած առաջամարտիկը եւ ղեկավարը իր կերպի մէջ կրեց Քրիստափորից բխող անբասիր կերպարը:

Այն շրջանում, երբ ամէն ազգային մտածողութիւն հեղձում էր խորհրդային ամբողջատիրական վարչակարգի ներքոյ, եւ այդ տրամադրութիւնները պատուաստում էին Սփիւռքում, Հրայր Մարութեանը իր կուսակցութեան հանգոյն ջանք ու եռանդ չխնայեց, որպէսզի մեր անկախութեան այդ երեք խորհրդանիշները փողփողան հայոց հոգիներում եւ չանարգուի դրանց նկատմամբ հաւատքը ու «Դեպի Երկիր» վերադարձի նշանաբանի հրամայականը:

Ազգն ու հայրենիքը վեր են իշխանութեան, նախագահի, կուսակցութիւններու շահերէն: Մենք պարտաւոր ենք ձեռք-ձեռքի տալով, հայոց պատմութեան այս քախտորոշ պահուն միասին լուծել հայութեան դէմ ցցուած ազգային, քաղաքական եւ տնտեսական մերօրեայ կնճիռը, միասին կռուիլ ազգային չարիքի դէմ եւ համայն ազգն ու Հայաստանը փրկել նոր փորձանքներէն: Եւ ՀՅ Դաշնակցութիւնը, ինչպէս միշտ, այժմ ալ պատրաստ է ստանձնելու իր պատմական պատասխանատուութիւնը:

Եւ իրեղինացաւ այդ հաւատքը: Պատմութեան մշուշից նորէն վեր յառնեցին մեր գինանշանը, օրհներգը ու եռագոյնը եւ վերստին դարձան հայոց նոր պետականութեան բաղկացումները:

Վերջապէս ՀՅԴ-ն վերադարձաւ հայրե-

նիք՝ իր իտեալը իրականացնելու մայր հողի վրայ: Այդ ամենի առանցքում Հրայր Մարութեանն էր:

Արցախեան պայքարի հենց սկզբից նա կերտեց ազատամարտիկի կերպարը, ուր հաւատքը բաղիւստում էր մեր հերոսական նախնիների սխրագործումի վրայ: Այդ դպրոցից ելան Վարդան Բախշեանները, Դուշմանները, Արթուր Նարիբեանները, Պետոնները, Շահէն Մեղրեանները, Թաթուլ Կրպէյեանները եւ այլք, որոնց փառապանծ զոհաբերութեամբ ու ոգեղինութեամբ ազատագրուեց Արցախը:

Չկայ Հրայր Մարութեանը, սակայն նրա նուիրումը, եռանդն ու ներուժը ներկայ են, ու այդ հուրքը մղում է իրականացնելու ՀՅԴ-ի կարեւոր իտեալը՝ ազատ, անկախ եւ միացեալ Հայաստանի առարկայացումը, որին իր ողջ գիտակցական կեանքը որպէս լոյսի, ուժի եւ կորցրած երկրի վրիժառու ասպետ նուիրաբերեց անզուգական ընկեր Հրայր Մարութեանը, եւ որի շօշափելի բանալին ու կամուրջը այսօր ազատագրուած Արցախն է:

(ՀՀ մշակոյթի նախարարին դամբանական խօսքը)

ԴԵՌ ՃԱՄԲԱՅ ՈՒՆԵՆՔ՝ ՊԻՏԻ ՀԱՄԵՆՔ...

ԱԼՎԱՐԴ ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ

Դուք Հայաստան եկաք, երբ ժողովուրդը փորձում էր յաղթահարել «գաղափարական ցինիզմ» խրոնիկական հիանդութիւնը, որ տասնամեակներ շարունակ, հերձելով ազգի հոգեւոր մարմինը, «մեծ» փորձարարները ներարկում էին նրան:

Եկաք քաղաքական պայքարի ահռելի կենսափորձը ուսած, բայց նաեւ հեքիաթին հաւատացող մանկան միամտութեամբ, որովհետեւ տուն էին գալիս, իսկ քանի որ տուն էիք գալիս, մանկան պէս էիք մտնելու շեմից ներս:

Տանը ամէն ինչ խառնուած էր իրար: Չարթօնքի հրավառութիւնն ու աղէտը: Դարը դարին էր խփում, մի ամբողջ, թէկուզ կոմունիստական, բայց քաղաքակրթութիւն էր կործանում: Պատառ-պատառ եղող

կայսրութեան Եպիկենտրոնում էր յայտնուել Տունը, երբ Դուք Ձեր ոտքը դրեցիք նրա շեմին ու ներս մտաք:

Թանկագին ընկեր Հրայր, ինչպէս էիք հաւատում, եւ մենք էլ Ձեզ հետ, որ ժողովուրդը կարօտակէզ Դաշնակցութեանն է սպասում, եւ սպասում էլ էր:

Բայց, ամա՛ղ, ոչ միայն ժողովուրդը:

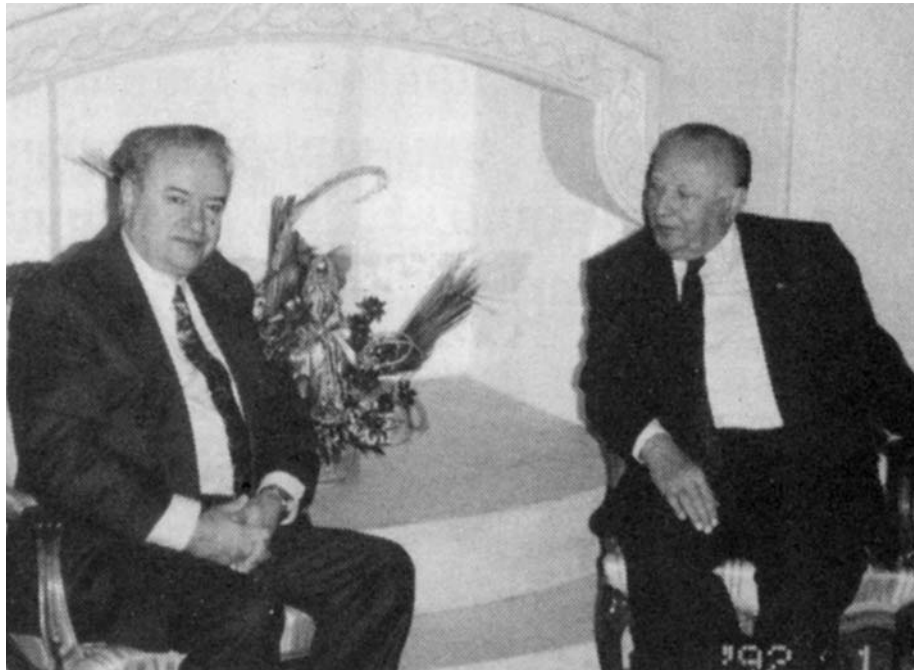
Ինչպէս էիք հաւատում եւ մեզ էլ հաւատացնում, որ աշխարհի ամենալաւ բառը՝ ամենատոհմիկը հայերէն բառը «ընկեր»-ն է, մեր ազգային հոգեկերտուածքին ամենաբնորոշ բառը, որ եթէ այդ ընկեր բառի եութեան, կեցութեան մշակոյթը չունենայինք, չէինք կարողանայ պատմութեան կեռմաններում դիմանալ, չէինք դիմանայ աւեր ու կոտորածին, Տէր Չօրին, ստալինեան

աքսորավայրերին, պատերազմին, չէինք դիմանայ 88-ի դեկտեմբերի 7-ին, չէինք դիմանայ այս տասնամեակի ատերին, մութին, շրջափակմանը, թալանին, սովին:

Ընկերն է, որ ընկերոջը ձեռք է մեկնում, եւ այդ իրար մեկնուած ձեռքերն են, որ ցեղը ազգ են դարձնում: Պարոններն իրենց համար են, իրենց առք ու վաճառքի, ազգի հետ կապ չունեն: Ազգը ընկերների հաւաքականութիւն է:

Մաքրեցիք ցինիզմի փոշին այդ գեղեցկութեան վրայից ու մատուցեցիք մեզ, սիրելի՛ ընկեր Հրայր, որովհետեւ կարգախօսը՝ «Դեպի Երկիր»-ը, դեռ երկար ծամբայ ունի կտրելու, եւ Դուք էլ, Ձեր ոգին էլ մեզ հետ այդ ծամբան պիտի կտրեք, ընկերներով, վստահութեամբ, հաւատով:

Մկլեզների նաւատ, նենգ շունչը Միշտ էլ ուղեկցելու է ծամբայ կտրողներին: Ձեզ հա-

Յունուար 1992, Կիպրոսի Նախագահ՝ Կլաֆքոտ Բլիրիտիսի հետ

մար գոնէ այնքան սովորական էր այդ վիճակը: Սակայն միակ դեպքը, միակը, որ չյաղթահարեցիք, 92-ին էր:

Տան կայուն խաղաղութիւնը ամենակարեւորն էր, եւ Դուք լուռ հեռացաք:

Դարավերջի վերջին փոքրիկ 37 թիւն էր վերակենդանացնել՝ վերակենդանացողների գներն էլ են դիմացկուն:

Հիմա գալիս էք, մեզ հետ էք, Տանը:

Դուք եկաք, գնացողները կը գնան...

ՎԵՐԱԴԱՐՁ

ՌՈՒՔԷՆ ՅՈՎՍԷՓԵԱՆ

Եթե նենգ, դեռես չբացայայտուած դաւադրութիւն չէ Հրայր Մարութեանի հետ պատահարը 1994-ի ամրանը, ապա ցինիկ, պարզապէս, հրապարակային ու անթաքոյց ահաբեկչութեան անվերջանալի շղթայ էր նրա դէմ սանձազերծուած պայքարը, որ սկիզբ առաւ նրան երկրից վտարելու նախագահական հրահանգով:

Անանուն եւ անունով քանի-քանի գրչակներ լծուեցին «սրբազան պատերազմին»։ քանի-քանի կամաւորներ գործուղուեցին ՔԿՊ-ական կենտրոնների, ՀՅԴ-ից վտարածների դռները՝ զրպարտութեան, բամբասանքի որոմ կտցելու...

Երեւանում նա արդէն բնակարան էր գնել, կապկպել Աթենքի տան իրերը, գրքերը եւ, հայրենիքը լքող հազարաւոր հայաստանցիների հուժկու ալիքը ձեղքելով՝ Տուն

դարձող օրինակ էր ուզում դառնալ:

Հայաստանում նոր-նոր կազմաւորուող քաղաքական դաշտում նա երեւացող ընդգծուած անհատականութիւն էր լինելու եւ այս հանգամանքը, մեղմ ասած, անհանգստացնում էր վտանգը հեռաւորութիւնից զգացող, միթիւնկային հարթակից անմիջապէս իշխանական պալատ տեղափոխուած օրուայ հերոսներին, որոնց տիւլենտանտական հոգեբանութիւնը առաջնորդում էր «Մենք ենք պայքարել, մենք են յաղթել, ուրեմն՝ մենք ենք իշխելու», տղայամիտ նշանաբանով:

Նրանք արդէն սեփականաշնորհել էին ժողովրդական պայքարը, ժողովրդական յաղթանակը, իրենց նուիրական շրջանակից դուրս նրանք այլեւս ոչ մի ուժ չէին ձանաչում:

Ապրիլ 1987, ՀՄԸՄ-ի համագաղութային պատգամաւորական ժողով

Անցեալը սխալ էր, պատմութիւնը՝ տխուր, եւ հարկ էր, որ նոր թուարկութիւն սկսուէր: Նրանց անհանգստութիւնը, սակայն, յարմար չէր դրսեւորել մերկօրէն անհրաժեշտ էր պետական շահի գերակայութիւնը ցուցադրող պատմուճան հագցնել վտանգին եւ տագնապ հնչեցնել աշխարհով մէկ, թէ իրենց Ընդհանուր ժողովին հաւաքուած այս դաշնակցականները, փէշերի տակ մաուզերներ թաքցրած, եկել են պետական յեղաշրջում իրագործելու: Խորհրդրդային պատմագրութեամբ սնուած, դաշ-

նակցականի «դասական» դիրութեամբ կլլեցին ցնցող այս լուրը... Սատանայական հաշուարկը ճգրիտ էր արուած:

Եւ վաղուց սպասուած ու փայփայուած Ընդհանուր ժողովը չկայացաւ Հայաստանում:

Եւ Հրայր Մարութեանը վտարուեցաւ երկրից:

Կարող էր եւ դիմադրութիւն լինել. անիրաւութիւնից ծնուած վիրաւորանքը կարող էր պոռթկալ, դառնալ ըմբոստութիւն եւ իսկական պետական յեղաշրջման վերած-

ել, եթե Հրայր Մարուխեանը, փորձառու քաղաքական գործչի սառնասրտութեամբ, յանուն, իրօք, պետական շահի գերակայութեան եւ հեռատեսութեանը ապաւինած, կուլ չտար անձնական ու կուսակցական վիրատրանքը: Ինքը համոզեց պատգամատորներին ենթարկուել նախագահի հրամանին եւ թոյլ չտալ, որ ռեւէ մէկի քիթը արիւնոտուի: Վիրատրանքի դառը մրուրը նա ճաշակեց մինչեւ վերջ. մաքսատանը, տիրոջը չափազանցօրէն հաւատարիմ ծառայող մի մաքսաւոր, մինչեւ վերջին ծալքը քրքրել էր Հրայր Մարուխեանի ծամպրուկը եւ, բնականաբար, արգելուած ոչինչ չգտնելով, մատը տնկել էր ուղեւորի անձնական օգտագործման դեղահապերի վրայ:

«Սա ի՞նչ բան է,- թամաշա էր սարքել մաքսաւորը,- ուրիշներ, նոյնիսկ օտարները Հայաստան դեղ են բերում, իսկ դուք տանում էք...»:

Հայրենիք վերադառնալու միտքը, յատկապէս վտարումից յետոյ, աւելի էր սրուել, դարձել գրեթէ սեւեռուն գաղափար: Օրուայ մէջ, նոյնիսկ ուշ գիշերով, բազմաթիւ հեռախօսազանգերի միջոցով նա տեղեակ էր Հայաստանի անցուդարձին, շատ յաճախ աւելին գիտէր, քան մեզանից իւրաքանչիւրը...

Տեղեկահաւաքութեամբ նա ստեղծում էր նիւթական Հայաստանի պատրանք եւ ինքնիրեն խաբում, թէ ապրում է նիւթական Հայաստանում: Բայց պատրանքը պատրանք է եւ ամենից շատ ինքն էր դա հասկանում. քաղաքացիութիւն ստանալու նրա դիմումները մնացին անպատասխան, որ նոյնն է թէ՛ մերժուեցին. նրան մերժելու գաղափարը առաւել քան սեւեռուն էր:

Բայց ո՞վ է գլուխ հանում առեղծուածներով եւ կերպարանափոխութիւններով հարուստ այս կեանքից. դժբախտ կամ դաւադիր պատահարով գիտակցութիւնից բաժանուած Հրայր Մարուխեանի մարմինը, որ, հաւանաբար, ժառանգել էր գիտակցութեան տենչը, ապրեց, դիմացաւ այնքան ժամանակ, մինչեւ հնարաւոր եղաւ վերադարձը:

Սփոփամնք է: Թերեւս, եթէ յաւելենք նաեւ այսօրուան իրողութեան արձանագրումը, ըստ որի մերժողի սեւեռուն գաղափարը կրողը ինքն է այսօր վտարանադի, այն էլ սեփական երկրում:

Աստծոյ պատիժ Է...

Բայց եւ դառնութիւնն է մեծ՝ կորսուած հնարաւորութիւնների մեր անիծեալ պատմութեան համար:

ՊԱՏԻՒՆ ԱՐԺԱՆԱԻՈՐԱՅ

ՄԱՐԳԱՐ ՇԱՐԱԴԴԽԱՆԵԱՆ

Չորսուկես տարի առաջ իրեն պատահած անսպասելի պատուհասի մասին լսած էինք ժամանակին: Լսած ու հաշտուած ճակատագրին խաղացած անողոք խաղին հետ: Յոյսեր ունէինք, որ պիտի լաւանար սակայն ու վերստին պիտի տեսնէինք զինք բեմերուն վրայ եւ ժողովներուն մէջ: Վերըստին պիտի լսէինք իր մրրկաշունչ խօսքերը, իր «Դէպի Երկիր» խորհմաստ պատգամները: Ի զուր սպասեցինք սակայն: Ու այժմ՝ դեկտեմբերի խստացուրտ օրերուն, մահուան լուրը պիտի հասներ Աթենքէն.-

Ընկ. Հրայր Մարութեան ոչ եւս է:

Հեռաձայնով ստացած լուրին վրայ՝ մնացինք կարկամած, գրեթէ անխօս: «Հայաստան պիտի թաղենք զինք», կ'աւելցնէր գուժկան ծայնը: «Հոն արժանի է թաղուելու», պիտի կակազէինք մենք: Ու վերջ: Ապա՝ հազարումէկ մտածումներու մէջ

սուզուած, շարժանկարի արագութեամբ մեր ուղեղին մէջէն պիտի անգամ մը եւս (բայց ոչ վերջին անգամ) անցնէր ան՝ երբեմն խանդավառութիւն ու երբեմն ալ տրտմութիւն ու զայրոյթ պատճառելով մեզի:

Արդարեւ, կեանք մը ամբողջ զոհողութիւն ապրեցաւ ան, իր պաշտած ժողովուրդին նուիրուած, իր հաւատացած կուսակցութեան ընդմէջէն: Ինչ որ ըրաւ՝ կատարեց հաւատքով, նուիրումով: Երբեմն սխալեցաւ՝ ինչ որ վայել է գործ տեսնող մարդուն:

Հալածուեցաւ իր իսկ պաշտած հայրենիքի նորածին իշխանաւորներէն: Վտարուեցաւ, անարդարօրէն, Հայաստանէն ու լռեց: Սուրբատեան իմաստութեամբ ընդունեց հայրենի պետականութեան թելալետեւ անիրաւ կերպով արձակած վճիռը: Պետականութեան որոշումը աւելի գերիզօր նկատեց,

աւելի գերբնական դասեց ու կամաւոր կերպով հնազանդեցաւ անոր՝ իր շուրջը զայրոյթ ու բողոք բարձրացնելու աստիճան:

Այսպէս են մեծերը, անոնք միշտ հետեւած են իրենց ընդոծին կանչերուն: Այսպէս էր նաեւ ընկ. Հրայրը:

Նոր օրերէն ծնունդ առնող առաջնորդն էր ան, որ յաճախ ու խիզախօրէն պայքարեցաւ հայ ժողովուրդի ազատութեան առջեւ ցցող ամեն արգելքի դէմ: Ու ինքնաձանաչում եւ արժանապատուութիւն ջանաց տալ անոր: Ու յաջողեցաւ՝ թէ սփիւռքի տարածքին, եւ թէ Հայաստանի ու Արցախի հողին վրայ:

Հաւատաց հինէն իրեն ժառանգուած իտեալներուն՝ Հայաստանի ու հայ հողի յաւերժական արժէքին: Իր պատկանած կուսակցութիւնը իբրեւ միջոց գործածեց, անկէ աւելի բարձր, աւելի վսեմ նպատակներ իրագործելու համար: Երբեք, սակայն, իբրեւ նպատակ չգործածեց զայն: Նպատակը իրեն համար ժողովուրդն էր ու հայրենիքը, որոնք յաւիտենական են ու անկորնչելի:

Շատեր այսպանեցին զինք: Մեղադրեցին իր յանդգնութիւնը՝ քաղաքական բեմին վրայ, որ յանդգնութիւնն էր իր պատկանած կուսակցութեան: Ու ի տես այս բոլորին՝ կուսակցութեան քաղաքական հակառակորդ-

ներու սրտերն անգամ զովացան: Նոյնիսկ թմրածները շարժեցան: Աժան զրպարտութիւններ սկսան շրջագայիլ իր ղեկավարած կուսակցութեան դէմ՝ երկուութիւն ստեղծելու տրամադրութեամբ: Ոմանք, ժամանակի մը համար, արարքն այդ՝ հերոսութեան վերածեցին ու շատ չանցած ժայռակուռ արգելքներու դէմ յանդիման գտան իրենք զիրենք: Հրաժարեցան ու լռեցին: Ուրիշներ կաշաղակ դարձան ու կռկռացին: Ինքը սակայն մնաց նոյնը. նոյն անյողդողդ ղեկավարը: Նոյն նուիրեալը:

Անփառունակ մահը սակայն, ճակատագրի մէկ չարաժամ պատուհասով, վերջ մը տուաւ իր ժամանակաւոր կեանքին, չորսուկէս տարի ֆիզիքական լռութեան մատնելէ ետք զինք: Չոր ու ցամաք մահուան մը անձը չէր ան: Իրը՝ մարտական ոգի ցուցաբերողի մը մահը չէր: Բայց ո՛չ կարողացեր է մինչեւ հիմա խօսք հասկցնել այս անուղայ ճակատագրին:

Վերջին յարգանքը սակայն եղաւ յարգարժան:

Հայրենիքը գրկաբաց ընդունեց անոր ածիւնները՝ հերոսի մը վայել պատկառանք ցոյց տալով անոր ու անոր համախոհ սգակիրներուն: Պատին արժանաւորաց:

Մեր երեց ընկերոջ մարմինը այժմ կը

հանգչի Հայաստանի հողին մէջ, որուն ազատութեան համար ան, առանց երկընտրանքի, կարող էր իր կեանքը զոհել՝ առանց ցուցականութեան, առանց փողի ու թմբուկի:

Մենք քաջ գիտենք, թէ պատմութիւնը, գալիք սերունդները դեռ երկար պիտի խօսին ընկերոջ մասին: Պիտի արժեւորեն, միս ու ոսկոր պիտի տան իր ըրածներուն, պիտի հիմնաւորեն իր տարածած գաղափարները, «Դէպի Երկիր» իր արձակած պատգամը պիտի իրական դարձնեն՝ յանուն մեր ժողովուրդի յաւերժացման ու յանուն հայրենիքի փառաւորման: Իր սիրած բանաստեղծին՝ Դ. Վարուժանի հետեւեալ տողերը այս պահուս չէին կրնար անելի նպատակայարմար դառնալ.

«Ո՛հ, ինչ փոյթ կեանքը մեռնող,
Երբոր երա՛զը կ'ապրի,
Երբոր երազը անմահ է»:

Այո՛, թեւ ճիշդ է ընկերներ, թէ ինք ակամայ մեկնեցաւ այս աշխարհէն ու գնաց, բայց սուրբ գործը յառաջ տանելու պարտականութիւնը մեզի մնաց:

Յաւերժ յարգանք մեր երեց ընկերոջ անմոռանալի յիշատակին հանդէպ:

Խմբագիր՝ **Նորա Բարսեղեան**

Էջադրում՝ **Գօգօ Հաւանձեան**

Գրաշար՝ **Շողիկ Պոյաձեան-Մենկիշեան**

Հրատարակութիւն՝ «Հրայր Մարութեան» Կոմիտէ

Տպագրութիւն՝ Համազգայինի «Վահէ Սէթեան» հրատարակչատուն

Լիբանան -2019

ՅԱՂԹԵՐԳ ՄԱՐՏԱՇՈՒՆՉ

ԸՆԿ. ՀՐԱՅՐ ՄԱՐՈՒԽԵԱՆԻ
ԴԻԻՑԱԶՆԱԿԱՆ ՆԵՐԿԱՅՈՒԹԵԱՆ

Խօսք՝ Սարգիս Կիրակոսեանի
Երաժշտութիւն՝ Վահրամ Էմմիեանի

Երբն անմահներուն շողաց հոգույդ մէջ
Եւ արեգակեց ուխտը հայդուկին,
Արթնցան բարի գործերն էջ առ էջ
Եւ տիրեց կամքը արեան, կրակին:

Ճախրեցիր հպարտ, արծի՛ւ հրաթեւ,
Եւ անցար մահուան սահմանէն անդին,
Որ մարտիկներուն փամփուշտներն անգին
Սարսափ, մահ տեղան սրտերուն մէջ սեւ:

Սերունդներն հայոց, դարեր անդադար,
Պիտ՛ ցնծան երկար՝ ձայնով արնավառ. (կրկն)
- Հայ դատի պողպատ բազուկ յաղթական,
Զարկ միշտ վճռական, Հրայր Մարութեան:

- Հալածուած ենք մենք հայոց լեռներէն,
Երգեցիր դուն ալ՝ յաղթ ու առնական,
Բայց լեռները մեր սրտէդ դուրս չելան
Եւ նորահրաշ գագաթներ ծնան:

- Փա՛ռք Դաշնակցութեան, առատ է գնդակ
Թնդացիր խիզախ՝ պատգամ համարձակ,
Որ Հայաստանի երկինքին վերեւ
Շողայ պայքարի արեւն անդեղեւ:

Սերունդներն հայոց, դարեր անդադար,
Պիտ՛ ուխտեն ընդմիշտ ձայնով բոցավառ. (կրկն)
- Հայ դատի հսկայ հերոս աննման,
Կաց՛ դուն յաւիտեան, Հրայր Մարութեան: